

Lin
1374

1999

4413.

unhappy

պրոֆ. Աղբալյան

ԱՐԲԱՅ ՄԻԹԱՐԱՅ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ
ԱՐԱՐԵԱԼ

ՊԱՏՃԱՌԻՔ ՈՐԻՔ ԱՌԲԵՐԻՆ ԸՆԴԴԻՄ ՆՈՑԻՆ, ՈՐԻՔ
ԱՍԵՆ ԹԵ՛ ՈՉ ԵՐԲԷՔ ՊԱՐՏ Է ԳՆԱԼ ՈՒՂՂԱՓԱՆ
ՌԱՑ Է ԺԱՄՆ ՀԱՅՈՑ

ՀՐԱՏԱՐԱՊԵՏ ԻՐ ԾԱԽՔՈՎԸ
ՂՈՒԿԱՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՏԷՐՏԷՐԵԱՆ
ԿԱՐԵԻՈՐ ԾԱՆՈԹՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՎ

Ի ԶՄԻՒՆԻՍ.
Ի ՏՊԱՐԱՆԻ ԵՂԲԱՐՅ ՏԷՏԷՆՆԵՐ
1879

ԱՐԲԱՅ ՄԻԹԱՐԱՅ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ
ԱՐՍՐԵԱՆ

✓ ՊԱՏՃԱՌԻՔ ՈՐԻ ԱՌԲԵՐԻՆ ԸՆԴԴԻՄ ՆՈՑԻՆ, ՈՐԻ
ԱՍԵՆ ԹԷ ՈՉ ԵՐԲԷՔ ՊԱՐՏ Է ԳՆԱԼ ՈՒՂՂԱՓԸ-
ՌԱՅ Ի ԺԱՄՆ ՀԱՅՈՑ

ՀՐԱՏԱՐԱԿԵՑ ԻՐ ԾԱԽՔՈՂԸ

ՂՈՒԿԱՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՏԷՐՏԷՐԵԱՆ

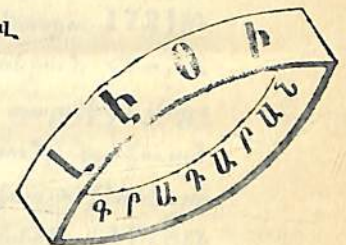
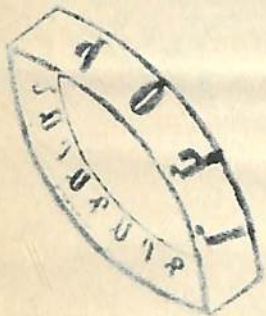
ԿԱՐԵՒՈՐ ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՂ

Ի ԶՄԻՌՆԻԱ

Ի ՏՊԱՐԱՆԻ ԵՂԱՐՑ ՏԷՏԷՆ

1879

h7/34

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

Մխիթարեան Միաբանութեան երանաշնորհ Հիմնադրին մէկ գրութիւնը որ ցարդ հրատարակուած չէ, առաջին անգամ տպագրութեամբ ի լոյս ընծայելու ատեն նպատակնիս ուրիշ բան չէ, եթէ ոչ տալ պատմագրաց այն կարեւոր յիշատակարանը, որուն պակսելովը պատմութեան մէկ դէպքը մթութեան մէջ մնացած է: Այս գրուածքին ստուղիւ Մխիթարայ Աբբաճոր գրէն ելած ըլլալը, գոնէ ըստ մեզ, տարակոյս չվերցընէր: Նախ շարագրութիւնը և հայերէնին ոճը ասոր ապացոյց մի է: Ներկորդ մէջի փաստերը՝ որ կը միանան ըստ ամենայնի նոյն Հիմնադրին առ Ս. Ժողովն Բորթականտայու 1721ին Փետրուարի 22ին գրած նամակին փաստերուն հետ, և որուն Մխիթարայ գրութիւնն ըլլալուն տարակոյս չկայ: Արդէն Վիեննայի Մխիթարեանց զրատունը պահուած և Մխիթարայ ժամանակակից ժամանակագրութենէ մը (Ձեռագիր, թիւ 195.) գիտէինք, թէ Մխիթար 1718ին իւր Միաբանութեան գործոցը համար Հռոմ դտնուած ժամանակը, Սարգիսալ Դանարային առաջարկութեամբը, գրուածք մը գրած է, Հայոց եկեղեցիները երթալու խնդրոյն վրայ և նոյն գրուածքը Ս. Ժողովքին տուած է*:

*Առաիկ այս ձեռագիր ժամանակագրութեան խօսքը. «1718, Կարգինալ Դանարայն, որ խնամարկու էր իրակութեան մերում զոր պատմեցաք, էարկ առաջի Աբբաճորն զինդէրն վասն գնալոյ ուղղափառաց յեկեղեցին Հայոց: Եւ արար ի վերայ խնդրոյն այնորն՝ զգրքոյն մի, և մատուց Սրբոյ Ժողովոյն»: Ասիկա նամակ կը պատմէ ինքը Մխիթար իւր առ Ս. Ժողովն 1721ին գրած թղթին մէջն ալ:

28. 1377

41324. Ը

Եթէ այս դրուածքը Ս. Ժողովքին զիւանէն ելած և ի լոյս ընծայուած ըլլար, մեր հրատարակած դրուածքին և անոր մէջի փաստերուն միարանութեան վրայ աւելի կըրնայինք խօսիլ. սակայն այս ետքինը մեր ձեռքը չունինք, ու մինակ պատմութենէ զիտենք:

Հիմա կը մնայ մեզի խօսիլ այն դէպքերուն վրայ, որոնք Սխիթարայ Երբասոր երէք դրութեանցը պատճառեղած են. այսինքն կ'ուզենք ըսել, նախ՝ առ Ս. Ժողովն տուած յիշատակագրոյն (1718երորդ տարին), երկրորդ՝ առ նոյն Ս. Ժողովն գրած նամակին (1721ին Փետրուարի 22ին), և երրորդ՝ մեր ի լոյս ընծայած դրութեանը, որուն թուականն է 1733, Եպրիլ 14:

Պատմութիւնը մեզի կը ցուցնէ, թէ Հայոց եկեղեցին թէպէտև երկայն ժամանակներ հաւատքի և կրօնական նիւթերու վրայ կռիւներ և վէճեր ունեցած է իւր մէջը, սակայն աստուածային պաշտամունքը երբեք բաժնուած չէր կանոնական կերպով մինչև 1709: Եսիկաբնական էր որ ասանկ ըլլար: Գերապատիւ Եղեքսանդր Ս. Պաշտեան, և Գերապատիւ Ստեփան Ս. Եղարեան, առջինը՝ Եթով. Ս. Պետրոսի տիտղոսով, և երկրորդը՝ Ենսիսպութեան վրայ հրատարակած գրքերնուն մէջ մեր առջևը կը դնեն Փլորենտեան ժողովքին ժամանակներէն ետքը շարք մը ուղղափառ կաթողիկոսաց և եպիսկոպոսաց մինչև գրեթէ Քրիստոսի 1717երորդ տարին, որոնց հետ Հռոմայ Քահանայապետները թղթակցած են. և քանի որ այսպիսի աստուածարեալ եպիսկոպոսունք կային եպիսկոպոսական և կաթողիկոսական աթոռներուն վրայ, անկարելի էր Հայոց եկեղեցին անուանել հերձուածող և հերետիկոս. հերձուածը կը մնար հերձուածամիտներուն վրայ, որոնք կը յուսացուէր յուղղութիւն բերել:

Ենոր համար նոյն խակ Սղեմէս Սարանոս կը պաշտպանէ թէ Հայոց եկեղեցին չկրնար ըսուիլ հերետիկոս կամ հերձուածող. թէպէտև մէկալ կողմանէ չուրանար, թէ կան բաներ, որ պէտք ունին շտկուելու: Ես ասանկ ըլլալով ուղղափառամիտները խիղճ չէին ըներ Հայոց եկեղեցիները երթալու, որոնք իրենց ուղղափառ հարքը չինած էին, և զանոնք իրենցը կը համարէին: Երբ որ «Թաուղթ քաջալիքական առ Ուղղափառ մերազնեայ» որք ի քաղաքին Եւդոկիա՝ մատենա՞ կը գրէ. «Ղան և այլ բաղումք ի ժամանակիս մերում, որք զնոյն շաւիղ ունին ուղղափառութեան, եպիսկոպոսք, վարդապետք, քահանայք, արեղայք և այլք ի գղերց յիւրաքանչիւրոց թեմից կաթողիկոսաց, և աշխարհականք գրեթէ անբաւք»: Թիթէ ասոնք ուրիշ եկեղեցիներ կ'երթային պատարագ զրուցելու, ժամերգութիւն ընելու, խոստովանուելու, հաղորդուելու և այլն: — Ոչ երբեք:

Եստուածային պաշտաման բաժնուելուն պատճառ եղան հալածանքները, որ անցեալ դարուն սկիզբները նախ սկսան Պարսկաստանի Սպահան և Ջուղա քաղաքները, այն անգաց հայ կղերին և համախոհներուն կողմանէ անանկ ժանտութեամբ, որ ուղղափառները սկսան տարակուսիլ, թէ կրնան արդեօք հաղորդակցիլ յաստուածայինս ուղղափառութեան դէմ ասանկ յայտնի մաքառողներուն հետ: Եսն կողմերը գտնուող քարոզիչներն ալ կրկուկարծեաց բաժնուեցան. ոմանք կ'ըսէին թէ յաստուածայինս հաղորդակցութիւնը կրնայ յառաջուան պէս շարունակուիլ, որովհետև այս եպիսկոպոսունք և քահանայք յանուանէ բանադրեալ չեն. ասոր հակառակ ու-

* Չեռաղեր Սխիթարեան Միարանութեան Վիէննա. Թիւ. 157.

րիչները կը կարծէին թէ ուղղափառները արդէն զատ եկեղեցի ունենալով, ալ այն հերձուածողաց հետ յաստուածայինս հաղորդակցութիւնը օրինաւոր չէ: Արքայէս խնդիրը Ս. Եթովին խրկուեցաւ ուրիշ տարակուսանքներով մէկ տեղ, և այն ժամանակուան Ս. Քահանայապետը Ալեմէս Ժ.Ը. որոշում ըրաւ ժխտական պատասխան. «Եմենասուրբ Տէրն մեր վերոյդեալ՝ լսելով Ասեմադատիւ Արդինալաց Խորհուրդը ըսաւ առ վեցերորդն*». «Չէ պարտ, չէ արժան. Թող արուին վճիռները. 1709. Նոյեմբերի 28ին. Հինգշաբթի օրը»:

Ապահանու և Ջուղայի համար արուած այս վճիռը ուղեցին Առաքանդուպոլսոյ քարոզիչներէն ոմանք տարածել բովանդակ Տաճկաստանի վրայ և ասկից ծագեցաւ տարածայնութիւն թէ Ժողովդեան և թէ կղերին մէջ: Տաճկի տէրութիւնը բոլորովին տարբեր պարագաներու մէջ կը գտնուէր այն ժամանակները, երբ ազգն ալ մէկ պատրիարքի իշխանութեան տակ էր: Եւս պարագաները կը բացատրէ Մխիթար իւր մեղմէ հրատարակուած գրուածքին մէջ: Խնդիրը դարձեալ Ս. Եթովին խրկուեցաւ, և այն ատեն (1718ին) Մխիթար Երբաշայր որ իւր նորահաստատ Միաբանութեան գործքերուն համար Հռոմ գացած էր, Արդինալ Դանարային ուռաջարկութեամբը զրեց իւր յիշատակազիրը Հայոց եկեղեցիները երթալու վրայ և տուաւ Ս. Ժողովքին: Եհաւսիկ այս է Մխիթարաց առաջին գրութեան պատճառը:

* Խնդիրներուն կարգին մէջ վեցերորդ էր Հայոց եկեղեցին երթալու խնդիրը, և գրուած էր այսպէս. «Արդեօք ուղղափառ Հայերը կրնան հաղորդակցել յաստուածայինս իրենց հերձուածող ազգայնոց հետ»:

Ս. Ժողովքը չատանալով այս զրուածքով, հարցոյ Բորբականապի աշակերտ Եսաքելեան Խաչատուր վարդապետին կարծիքը, որն որ նոյն ժամանակները Անեաիկ կը նստէր, և երկայն ժամանակ արեւելք առաքելութիւն ըրած ըլլալով տեղւոյն սարապայիցը քսջ տեղեակ էր*: Խաչատուր վարդապետին կործիքը Մխիթարաց կարծեացը համաձայն ելաւ, և յայն կը յանդէր, թէ պէտք չէ Հայոց եկեղեցիներէն քաշուիլ, որով ուղղափառաց մեծ փեսա կը հասնէր, և դարձի դադարում յառաջ կու դար: Ետք վրայ ելաւ Ս. Եթովին 1719ին այն վճիռը, որն որ կը յիշէ Մխիթար մեր հրատարակած գրութեանը մէջ:

Եւասիկ այս վճիռը, որ լսախներէն բնազդէն թարգմանելով հոս անդս կը դնենք.

Այն հերետիկոսաց և հերձուածողաց հետ յաստուածայինս հաղորդակցութեան վրայ, ըստ մտաց Արքայ Ժողովոյն Տարածման Հաւատոյ:

Հինգշաբթի. 12որդ օր Յունւարի. 1719:

Արքայ Հռոմէական և Բնդհանրական Հաւատքնունութեան Բնդհանուր Ժողովքին մէջ, որ եղաւ Տեառն մերոյ Ալեմայ աստուածային նախախնամութեամբն Արքազան Քահանայապետի Մետասաներորդի սոջև, Աուրինեան լեռան առաքելական պալատին մէջ երբ ներկայ էին Ասեմադատիւ Տեառք Արդինալը Քրիստոնէական

* Խաչատուր վարդապետին նամակը կրնայ գտնուել ուղղորդ՝ 1786ին Անեաիկ, Անդանիո Յազգա և որդւոց տպարանը տպուած «Պատմութեանս առ Տէր Պաւղոս Մարէլո Տէլ Մարէ» գրքին մէջ. Երես 445:

Հասարակապետութեան, քննիչք հերետիկոսական խոտորնակ ուսմանց, ու խրկուած էին Ս. Եթռէն առանձինն այս բանիս համար:

Յառաջ բերուեցան վարը գրուած երեք տարակուսի տակ եղող առաջարկութիւնները, որոնք Հայոց ուղղափառաց կողմէն՝ Միխիթարայ Երբահոր Սինեթիկ բնակող Սիանձանց Սեծաւորին ձեռք, խրկուեցան Տարածման Հաւատոյ, և անկէ Հաւատաքննութեան Ժողովքին. այսինքն

Ե. Թէ արդեօք Հայ ուղղափառաց թոյլ տուեալ է հերձուածողաց եկեղեցիները երթալ, երբ որ ուրիշ կերպով առանց վտանգի կենաց չկարենան մկրտել, պատկէ և ննջեցեալները թաղել:

Բ. Եթէ մէկը խոստովանուելու ըլլայ թէ գացած է (ենթադրեալ թէ թոյլ տուեալ է), կրնայ անոր արձակում տրուիլ առանց պահանջելու բացայայտ երգումն մէյ մ'ալ չերթալու համար:

Գ. Երբեք թոյլ տուեալ է այն խոհեմական դարձուածքը, իբրեւ թէ ուղղափառք կարող ըլլան մանկէ հերձուածողաց եկեղեցիները հետաքրքրութեան համար, որն որ չկրնար գործադրուիլ, բայց եթէ անոնց եկեղեցական հանդիսութեանցը արտաքին թատերական խաղերու պէս ներկայ գտնուելով, առանց աղօթելու, առանց ամենասուրբ Հաղորդութեան երկրպագելու ի ներքուստ, այլ միայն արտաքուստ. առ ալ որպէս զե չըլլայ թէ հերձուածողներէն չարչարուին ու նախատուին:

Տէրն մեր՝ Եմենասուրբ Վահանայապետն վերոյգրեալ, լսելով Սինեթիկայեան Սարգիսալաց խորհուրդը ըսաւ. Ըստ մտաց: Եւ միտքն է, որ իրենց վարդապետներուն, և երկայն ժամանակ այն առաքելութեանց

մէջ գտնուող ուսեալ և հմուտ քարոզիչներուն խորհուրդ հարցնեն, հեռի կենալով բոլորովին սուտ աղանդի դաւանանքի գործքերէ, զայլակալութեան ու հաւատքէ իյնալու առիթներէն*:

Յո՛ւնէ՛ի Պաթիւղոս՝ Նոսրայ «Ինչո՛ւ
Հոսիւնիւն և Բնի. Հասարակականութեան:

* Այս վճռոյս հայերէն հին թարգմանութիւնն ալ գտած ենք և հոս տեղս կը դնենք առանց թարգմանութեան սխալները սրբագրելու:

«Տէրուդ այսինքն վճիռն Սանթօֆիցին. և յաղագս տարակուսութեան ուղղափառաց Հայոց ի վերայ գնալը յեկեղեցին ազգին իւրեանց ի կողմնս անհատից: Թարգմանեցեալ ի լատինականէ և իտալականէ լեզուէ ի հայ բարբառ ի նուստ ծառայէ Յիսուսի Ստեփանոս Աստուածատրէ Եւդոկիացոյ:

Հինգշաբթի յաւուրն երկուստաներորդում ամսոյն Յունիսարի, յամի Տեառն 1719 յառաջ ածեցեալ եղեն ի մէջ ժողովոյս Սանթօֆիցին այն երեք տարակուսանքն, որ այսր առաքեցեալ էին ի սրբազան ժողովոյն Փրօփականտու, առ որ և զսոյն առերեալ և առադրեալ էր ի կողմնէ ուղղափառաց Հայոց Երբահայր Միխիթար, որ է մեծաւոր կրօնաւորացն Հայոց բնակողացն ի վէնեթիկ, այսինքն

Ե. Դա՛ն թէ կարեցն ուղղափառ Հայքն թարց մեղանչելոյ գնալ յեկեղեցիս հերձուածողաց. որովհետեւ ոչ զոյ այլ իմն հնար առանց վտանգի կենաց մկրտելոյ գերախայս, առնելոյ պատկս և թաղելոյ զմեռեալս:

Բ. Երբեք, միթէ յորժամ ուղղափառ որ զայ ի խոստովանիլ, եղեալ է թէ մեղք իցէ ի վերոյսացեալ եկեղեցիս գնալն, կարէ արդեօք ուղղափառ խոստովանահայրն տալ նմա զխորհրդական արձակումն առանց խնդրելոյ ի նմանէ զերգումն ոչ այլ ևս երբեք գնալոյ:

Գ. Երբեք միթէ կարեցն իցէ թարց մեղանչելոյ ի կիր արկանել զբաղաւորան իմն խոհեմութիւն, որպէս զի ուղղափառքն մասնիցեն յեկեղեցիս հերձուածողաց, իբրեւ ի ժողովարանս Հրէից վասն զործոյ հետաքրքրութեան և կամ վասն թամաշա առնելոյ, որ և ոչ կարէ գործիլ, եթէ ոչ յանդիման կալով առաջն թերակութեանց նոցին իբրեւ առաջն անտուր և հրապարակական խաղաղութեանց թարց սրտի աղօթելոյ և կամ ներքապէս երկրպագելոյ սրբոյ խորհրդոյ սեղանոյն. այլ միայն առ ալս և արտաքուստ, զի մի գուցէ զայրացեալ հերձուածող ժողովրդեանն սկսանիցի ոտիւր և բռնցի հարկանել զուղղափառսն:

Սրբազան Հայրապետն ուրեմն իբրեւ լուսա զտարակուսանս զայսոսիկ, ասաց այսպէս. Ըստ մտի միտս է, թէ հարցանիցեն և ընկալցին զխորհուրդ ի վարդապետաց և ի բարեսիրաց, յառաքինեաց և ի զիսնոց եկեղեցականաց, ընդ երկայն ժամանակս կացելոց ի մէջ միասնութեան ի կողմնս յայտնիկ, ի բաց կալով ամենակամ ի ներգործութեանց դաւանականաց և ի սուտ աղանդաց» (Մատենադարան Միխիթարեան վէննա. Չեռագիր Թիւ 206):

Այս վճիռը այսպէս հրատարակուեցաւ, և օրինակները պէտք եղած տեղուանք խրկուեցան. բայց ինչպէս կը պատահի կրօնական տարաձայնութեանց մէջ զրեթէ միշտ, կողմնակցութիւնները չգաղթեցան: Երկու ծայրայեղ կողմնակցութիւններ, մէկը չափազանց իշխող և մէկը չափազանց խոյլ, երկուքն ալ Ս. Եթողոյն վճիռը աղէկ չհասկընարով և կամ չուզեցէր հասկընալ, իրարու հետ կը կռուէին: Խիստերը յանձափա սեղմելով վճռոյն միտքը կըսէին թէ Միսիթար Աբբահայր խաբէր է Ս. Եթողը իւր սուտ ու մուտ տեղեկութիւններովը, և թէ քննաւորական չափով չափացնելով չափազանց վերոյգրեալ վճռոյն միտքը կըսէին թէ չափաց հերձուածողաց եկեղեցիները կրնայ անհրաժեշտ երթալ չափազանց հետ հաղորդակցուիլ յաստուածայինս: Սակայն վճռոյն միտքը աս չէր: Սրբազան Քահանայապետան Աղեմէս Ժ. Ե. ըսելով թէ սուտ աղանդի դաւանանք տալու գործքերէ, ու գայթակղութեան և հաւատքէ կործանելու առիթներէն զգուշանան, կ'իմանար որ ասանկ պարագաներէ պղտւշանալու են. որովհետեւ ասոնք Ս. Եկեղեցին իշխանութիւն չունի անօրինակու աստուածային և բնական օրինաց կարգն ըլլալուն: Մէկալ կողմանէ ըսելով որ ասոնցմէ դուրս դանուած առանձին դէպքերու մէջ խոհեմ, հմուտ և վարժ վարդապետացը խորհրդովը գործեն, կ'իմանար ու կ'ենթադրէր թէ կան ոյսպիսի պարագաներ, և ասոնք վարդապետաց խոհեմութեան կը ձգէր: Ինքը նոյն Քահանայապետան էր, որ 10 տարի յառաջ Պարսկաստանի ուղղափառաց ժխտական պատասխան տուած էր, կրնար 1719ին ալ Տաճկաստանի ուղղափառաց ժխտական պատասխան տալ: Ասանկ չընե-

լովը, ըսել ուզեց թէ Տաճկաստանի պարագաները բոլորովին տարբեր են:

Միսիթար Աբբահայր, որուն Ս. Եթողին նկատմամբ ունեցած հպատակութեան ոգին, ինչպէս իւր գրուածներէն, ասանկ ևս մեր հրատարակած գրութենէն ալ կ'երևայ, իւր աշխատանքներով վճռոյն ցուցըցած խոհեմական ճամբուն վրայ հաստատուն կը կենար: Բայց ծայրայեղ թոյլ կողման բերանը վտանգաւոր սկիզբ մը կը պտտէր, այն սկզբունքներուն զխաւորը, որոնք Մոնս. Մաւրի* առաքելական փոխանորդը Մայիսի 8ին տուած վճռովը դատապարտած է: Ծայրայեղ խիստ կողմնակցութիւնը քունի մէջ չէր. այս բերնէ բերան պտտած սխալ սկզբան առաջնորդողը զՄիսիթար դնելով, ամբաստանեց զինքը Ս. Ժողովքին, իբրեւ թէ դրած ըլլայ իւր աշակերտացը թոյլ տալ ժողովողեան, ազատ և անխափր երթալու հերձուածողաց եկեղեցիները, անոնցմէ ընդունիլ խորհուրդները առանց զանազանութեան, և այլն և այլն:

Ասոր վրայ Ս. Ժողովքը դրեց Միսիթարոյ 1721ին Փետրուարի 8ին թուականաւ, և հրամայեց, որ եթէ ասանկ հրահանգ մը տուած է, իսկոյն յետս կոչէ, և յետս կոչեն իւր աշխատանքները ևս, եթէ այսպիսի բան մը վարդապետած ու սորվեցուցած են: Աս թղթոյն պատասխան տուաւ Միսիթար. նոյն տարւոյն Փետրուարի 22ին, որուն մէջ կը յայտնէ թէ ոչ ինք և ոչ իւր աշ-

*Վուշինո իւր Պարսկապարտէսի մէջ կ'ըսէ թէ Մոնս. Մաւրի 1720էն մինչև 1730 առաքելական փոխանորդ էր ի Վոստանդուպոլիս: Սակայն ունենք Ս. Ժողովքին մէկ թուղթը առ Մոնս. Բաօլէ, Աբբեպիսկոպոս Լարիսոյ, և պատրիարքական փոխանորդ ի Վոստանդուպոլիս. 1727 Օգոստ. 30 թուականաւ, Ուրեմն Մաւրի մինչև 1727 կրնայ առաքելական փոխանորդ ըլլալ: — Եթէ Մաւրիին վճռոյն մէջ տարին գրուած ըլլար, կրնայինք անկեղ աւելի լոյս առնել, լոյս չգաղթալ թեմամբ աս ալ կը պակսէ:

կերտներէն մէկը ասանկ վարդապետութիւն մ'ըրած չեն։
Արդէն Ս. Ժողովքին առջին զինքը ամբաստանող խիստ
կողմնակցութեան անզոյշ խօսքերն ալ և կը ցուցնէ զե-
ղեցիկ փաստերով թէ ինք 1719ին վճիռ տրուելու ժա-
մանակ իւր զրած տեղեկութիւններով Ս. Եթուր խա-
բած չէ։ Եւստի այս է Մխիթարայ երկրորդ զրութեան
պատճառը*։

Ուրեմն երկու ծայրայեղ կողմնակցութեանց մէջ կը
դանուէր Մխիթար իւր աշակերտներով։ Եզզը մէկ պատ-
րիարքի իշխանութեան տակ դանուելով այն ժամանակ-
ները, այսինքն կ'ուզէր ըսել բաժնուած չըլլալով երկու
հասարակութեանց, ինչպէս որ այսօրուան օրս է, այն
ժամանակուան Տաճկի օրէնսդրութեան համեմատ Մկր-
տութեան, Դրոշմի, Պսակի խորհուրդները անկարելի էր
չընդունիլ Հայոց եկեղեցիներէն. այսպէս իմացիր Մեռե-
լաթաղի և Տիօրհնէքի նկատմամբ, որոնք իրօք մինչև
1830 Հայոց քահանաներու ձեռք կ'ըլլային**։ Այսին
նաև զէպքեր որոնց մէջ խորհրդով խոստովանահարց
կրնար երթըցուիլ Հայոց եկեղեցիները, երբ կամ հարկ
կար, և կամ մանաւանդ ուր հալածանք չկար, և կամ
մանաւանդ ուր որ եպիսկոպոսը և կղերին մէկ մասը ուղ-
ղափառամիտ էին, ինչպէս Ալիքիկիոյ կաթողիկոսական թե-
մը Երրահամ Կաթողիկոսի ժամանակ։ Երբ թէ տէրու-
թեան և թէ ազգին այն ժամանակուան վիճակը մտա-
ծելով յիրաւի չափազանցութիւն մի էր զրուցելը թէ
բացարձակապէս Հայոց եկեղեցիները երթալ չըլար։ Մա-

*Թէ Ս. Ժողովքին և թէ Մխիթարայ զրած նամակները կրնան գտնել ու-
ղղիները Վենետիկ Ս. Ղազարու վանքը տպուած Schiaramenti e Documenti
ըսուած գրքին մէջ։ Կարգին մէջ 60 երորդն է մեր բաժնի նամակը։

**Մխիթարայ 1721ին Փետրուար 22ին զրած նամակէն կը տեսնուի, թէ իւր
ժամանակները թողան ալ Հայոց քահանաներուն ձեռքէն ընդունողներ կային։

նաւանդ Աղեմէս ԺԱ. ին 1719ին վճռէն ետքը, որ ե-
րեք յաստուածային և ի բնական իրաւանց արգելեալ
զէպքերը դուրս հանելով, մնացածը աստուածաբանից
խորհրդոյն կը թողուր։ Բիշ համոզող է այն պատճառը
որ կը բերեն այս չափազանցները թէ գրեթէ միշտ գայ-
թակցութեան և հաւատքի իյնալու վախ կար։ Այն թէ
անանկ ըլլար, Աղեմէս ԺԱ. Բահանայապետը 1719ին
անանկ վճիռ չէր հաներ, այլ պատախաճան կու տար
ժխտական, ինչպէս որ Պարսկաստանի քարոզչաց 10 տա-
րի յառաջ ըսած էր. Չէ պարս. չէ արժան։ — Ս.
Ժողովքը 1723ին Յուլիսի 9ին թուականաւ թուղթ
մը* զրած է արևելքի կղերին որուն մէջ կը գրուցէ թէ
այս նկատմամբ ստոյգ և անտարակուսելի դործքեր և պա-
րագանքներու ծանօթութիւն հարկ ըլլալով ունենալ, և

*Աս թղթին հին թարգմանութիւնը հոս կը գտնուի, աւելորդ սեպելով նո-
րէն թարգմանել։ Թարգմանելը վերոյիշեալ Ստեփաննոս Աստուածատու
Եզզիկիային կ'երեայ։

«Մինչ ի բազմաց միսիօնարաց, որք ի դանազան դաւաճան հանապազօրեալ և ի
մէջ զանազան աղանդոց հերձուածողաց և հերետիկոսաց զբան/աստուածային
քարոզեն, անոր յիշեցեալք եղեն ոմանք տարակուսութիւնք առ սուրբ Ժողովն
Բորբաքանտա սակա լուծման և սակա վարժեցման զնոցունց տարակուսութեանց
որք են այսօրիկ։

Միթէ և կամ թէ յորս պատահմուն և կամ թէ որովք զսուրբ Ժողովն
ուղղափառ կարիցեն հաղորդակցիլ ընդ հերձուածողաց և հերետիկոսաց, զնալ
յիշեղեցիս նոցունց և ներկայ լինիլ ժամակարգութեանց և այլոց պաշտամանց
նոցունց եկեղեցականաց. և մինչ սակա լուծմանց նոցունց տարակուսութեանց
ճահ իցէ ճանաչումն և բացատրութիւն իմն խնկունակ և անբեկալ զործոց և
պարագայից նոցա, ի վերայ որոց նաև ոչ ևս նոքին իսկ միսիօնարք համաձայն
են. ուստի նոյնքն պարսին մարդիլ և կըթիլ սյապէս. թէ բնաւն պարսին ի
բաց կալ ի դործոց դաւանականաց սուտ աղանդոց և ի հաղորդակցութեան ընդ
արարողութեանց հերձուածողականաց և հերետիկոսականաց, և ի վստմից խան-
գարման և թիւրութեան։

Չայսօրիկ ուրեմն ունելով միշտ հաստատո և ազատ և պահելով միշտ յան-
դիման աչաց, իսկ եթէ բաց յայսմանէ առդիպելի այլ ինչ ծանր տարակու-
սութիւն, հարցանիցեն զխորհուրդ ի յաստուածաբանից և ի միսիօնարաց որք
երկար և բազմոք ժամանակաւ գտնին ի յայնսօրիկ գաւառ և առնեն զմիսիօ-
նարութիւն։ (Մատեն. Միթ. Վիենն, 2եա. Թ. 206)

ասոնց վրայ նոյն խակ քարողները միաբան չըլլալով եւ
ըեք վերոյիշեալ դէպքերը դուրս հանելով, ուրիշ ծանր
տարակուսական դէպքերու մէջ երկայն ժամանակ ան
կողմերը դանուող սատուածաբան վարդապետներու խոր-
հուրդ հարցուելու է: Ասիկա ուրիշ բան չէր, բայց ե-
թէ Աղեմայ Ժ.Ա.ի վճիռը կրկնէ: Ա՛րեւայ թէ չափա-
զանց թոյլ կողմնակցութիւնը իւր ընդարձակ և ազատ
պահանջմանցը մէջ յամսու կեցած էր, որ Ս. Ժողովքը
1729ին նորէն հրահանգ մը խրկած է արևելքի եպիս-
կոպոսաց և քարողաց, որուն մէջ աւելի ընդարձակ և
խստիւ կը հրամայէ ջանալու ետ քաշել ժողովուրդը
յատուածայինս հաղորդակցութենէ: Աս կը ցուցնէ նաև
Սոնա. Սաւրիին վճիռը:

Աւասիկ մինչև հիմա խօսուած՝ չափազանց խիստ կող-
մնակցութեան դէմ է Մխիթարայ Աբբա՛հօր մեղմէ ի
լոյս ընծայուած գրութիւնը որ երրորդն է ըստ կարգի
ժամանակագրութեան. այսինքն անոնց դէմ որոնք կը-
սէին թէ Բագար՝յախալէս Հայոց եկեղեցին չկրնար եր-
թըցուիլ:

Հոս տեղս հարկ կը համարինք ծանուցանել, որ մին-
չև հիմա գրածներնուս մէջ Լոյլ կամ խիստ կողմնակցու-
թիւն ըսելով մէկը նախատել կամ պարսաւել չենք ու-
զեր: Ինչ որ գրեցինք, Մխիթար Աբբա՛հօր մեղմէ հրա-
տարակուսած գրութեանը պատճառ ըլլող դէպքերուն
պատմութիւնը լուսաւորելու համար գրեցինք: Ապա թէ
ոչ զիտենք որ կրօնական տարաձայնութեանց ատեն մարդ-
կային տկարութիւնը որոշ սահմանի մէջ չկրնար կենալ,
ոմն չափազանց եռանդէ շարժելով, ոմն ազատութեան
չափազանց սերէն, ոյլ ոմն կանխակալ սովորութիւնը
թող տալու զժուարութենէն, և միւս ոմն նիւթական

չահու ակնկալութենէն: Այս բանիս վրայ քիչ ազդե-
ցութիւն չունի հերձուածին ընթացքն ալ: Այն ժա-
մանակներու պատմութենէն զիտենք թէ մեր ազգին հեր-
ձուածը մէկ վայրկեանի կամ կարճ ժամանակի մէջ չկեր-
պաւորեցաւ, այլ երկայն ժամանակի ընթացքին մէջ և
յաջորդաբար, և այն ոչ եթէ որոշ և հատեալ սահ-
մաններով, այլ անորոշ և տարտամ կերպով: Ուրիշ
էր հերձուածին վիճակը 1700էն յառաջ, ուրիշ ան-
ցած դարուն առջի կէսին, ուրիշ նոյն դարուն երկրորդ
կէսին և ուրիշ մեր դարուն սկիզբները: Անոր համար
եթէ 1700էն յառաջ ուղղափառները անխիղճ համար-
ձակ Հայոց եկեղեցիները կրնային յաճախել, 1700էն
ետքը այս ազատութիւնը պէտք էր սեղմուիլ. աւելի ևս
անցեալ դարուն կէսէն ետքը և աւելի մեր դարուն մէջ:
Եթէ խիստ կողմնակցութիւնը անցեալ դարուն առջի
կէսին իր խստութեանը՝ իրաւունք չէր կրնար ունենալ,
նոյն դարուն երկրորդ կէսին որ ատեն հերձուածը աւելի
կերպաւորեցաւ և զայրացաւ, կրնար աւելի իրաւունք
ստանալ. առաւելապէս ևս մեր դարուն մէջ: Բայց թոյլ
կողմնակցութեան սկզբունքը երբեք չէր կրնար իրաւունք
զանել. վասն զի Եկեղեցին երբեք չէր կրնար հրաման
տալ որ ազատ և անխտիր հաղորդակցութիւն ըլլայ յա-
տուածայինս՝ հերձուածողաց հետ: Ասկից ինքնին կը հե-
տևի, որ Մխիթար Աբբա՛հայր և իւր աշկերտները ի-
րենց միջին ճամբովը անցեալ դարուն առջի կէսին կրո-
նային իրաւունք ունենալ և յաջորդ ժամանակներուն
մէջ չունենալ և կամ քիչ իրաւունք ունենալ, հեր-
ձուածին զայրանալուն և որոշ կերպարանք առնելուն
պատճառաւ: Բնիք իրենց միջին ճամբովը. վասն զի երբ
Մխիթար Աբբա՛հայր և իւր աշկերտները Աղեմայ Սե-

տասաներորդի վճռոյն վրայ հաստատեալ կը զրուցէին թէ քանի մը ստիպողական դէպքերու մէջ Հայոց եկեղեցին կրնայ երթըցուիլ զիանոց խորհրդով. երբեք չէին հասկընար թէ կրնայ երթըցուիլ անխտիր, հերձուածող քահանայի խոստովանուիլ անխտիր, զիտնալով թէ հերձուածող է, անկէ հաղորդուիլ անխտիր և այլն: Մեր հրատարակած գրութեան ութերորդ յօդուածին մէջ կը զրուցէ յայտնի երանաշնորհ վարդապետը, թէ շատ քաղաքներու մէջ ուղղափառ քահանայք կան, որոնք իրենց եկեղեցիներէն չեն կրնար ետ քաշուիլ: Ուրեմն անտարակուսելի բան է, որ ուղղափառները զիտէին աս ուղղափառ քահանաները, անոնց կը խոստովանուէին, անոնցմէ հաղորդ կ'առնէին, և այնպիսիներուն պատարասդին ներկայ դնուելու խիղճ չէին ընէր: Այսպիսիներէն չէր մի Մինաս Արքեպիսկոպոսն ալ Օմիւռնիայ, որուն Ս. Գահը իւր առաքելական փոխանորդին ձեռք խրատ կու տար չելլել, չգալ ի Հռոմ, այլ մնալ իւր թեմին մէջ, որպէս զի ուղղափառացի մնաս Հասնի, ինչպէս կը տեսնուի Ս. Ժողովքին 1733ին Մարտի 28ին գրած մէկ նամակէն:

Ուրեմն մեզմէ հրատարակուած Միտիթարայ Աբրահոր գրութիւնը կարդալու ատեն մարդ աչքին առջնն ունենալու է միշտ անոր ժամանակները, հերձուածին մեղմ վիճակը, Աղեմայ Մեատասաներորդի 1719ին վճիռը, Տաճկի տէրութեան օրէնսդրութիւնը, ազգին երկու հասարակութեանց բաժնուած չըլլալը, և ուրիշ ասոնց նման պարագաները, և չխառնելու է զանիկա յախուռն և անընտրողութեամբ թոյլ կողմնակցութեան հետ:

Մինչև հիմա ըսածներնէս և ասկէ ետքը ըսելիքներնէս կը հետեւի

Նախ: Այն տասը հերետիկոսական կանոնները որոնք Սուլէյմա իւր Պարսաւադքէին մէջ Միտիթարայ կ'ընծայէ, Միտիթարայ չեն ու չեն կրնար ըլլալ:

Այս կանոններէն երեք օրինակ ունինք մեր ձեռքը: Առաջինը է Մոնս. Մաւրիկին դատապարտութեան վճիռը (առանց տարւոյ). երկրորդը է Ս. Ժողովքէն 1781ին Սենեակի Միտիթարեանց խրկուած օրինակը՝ անոնց հերքման նամակին մէջ. ու երրորդը՝ այն կանոններուն հայերէնը, որն որ յաջողեցաւ մեզի գտնուելու մէկ ձեռագրի մը մէջ (Մատենադարան Միտիթարեանց Սենեակաց. Չեռագիր. Թիւ 206)*:

* Աւստիկ հայերէն օրինակը.

1. Սրբազան Պապն և Ս. Ժողովն տէ Բրոքականտա ֆիտէ կաշուցեալ (էն) զՄիտիթար Աբրահայրն վերակացու և հովիւ ամենայն ազգին Հայոց, զի կառավարեացէ զնոսա ըստ խոհմութեան իւրեւմ և ոչ այլ որ իշխեց ի վերայ նոցա:
2. Ուղղափառն պարտաւոր է Միտիթար Աբրային և հետևապէս աշակերտաց նորին, եթէ հնազանդիցին սրբոյ Եկեղեցւոյ:
3. Ասէ ուրեմն Աբրահայրն Միտիթար. ազգն Հայոց ոչ է հերձուածող յայսմ ժամանակի:
4. Կարեն ուղղափառք արտաքոյ որոգայթի մահուան, այսինքն յորժամ ոչ գոյ որոգայթ մահուան և ի պակասութեան փորձեցեալ քահանային խոստովանիլ զմեզս իւրեանց քահանային որ ոչ է կոչեցեալ յեսկիսկոպոսէ, և կամ հերձուածող քահանայի և առնուլ զհաղորդութիւն ի նոցանէ:
5. Հրաման սրբոյ Եկեղեցւոյ տեսանել և լսել զպատարագս յառուրս կիւրակէից և ի հրամայեալս պարտաւորէ զուղղափառս գնալ Եկեղեցիս հերձուածողաց և լսել զպատարագս մատուցեալս ի հերձուածող քահանայէ ի պակասութեան ուղղափառ քահանային:
6. Հրաման սրբոյ Եկեղեցւոյ խոստովանիլ զմեզս գոնէ ի տարին մի անգամ և առնել զզատական հաղորդութիւն ի պակասութեան փորձեցեալ քահանայի, պարտաւորէ զուղղափառս խոստովանիլ զմեզս իւրեանց քահանային, որ ոչ է փորձեցեալ ի յեսկիսկոպոսէ և կամ հերձուածող քահանայի, և առնուլ ըզզատական հաղորդութիւն ի նոցանէ:
7. Ուղղափառք տեսանելով և լսելով զպատարագս հերձուածողաց կամ ներկայ լինելով ժամերգութեանց նոցա, ընդունին և առնուն զվարձս և զարդիւնս առ փրկութիւն հօգւոց իւրեանց:
8. Ուղղափառք ոչ մեղանշեն հաղորդակցելով ընդ հերձուածոցս ի յերստուածայինս մանաւանդ պարտականք են յորոգայթի ընչից և կենաց:
9. Սրբազան Պապն և Ս. Ժողովն տէ Բրոքականտա ֆիտէ վասն այնորիկ

երէնին կապուած է, և ըրած է բառական թարգմանութիւն մը որ հայերէն լեզուի համաձայնութեան համեմատ չըլլալով, իմաստը աղէկ չբացատրեր, և աւելի խալերէն է ըսելու ենք քան թէ հայերէն: Խալերէնն է *Nei giorni di domenica e festivi*.

Պանք հիմա նիւթին, որ դիւաւոր բանն է. տար մէջն ալ հայերէնը ու Սենեփիկի օրինակները ասով իրարու հետ կը միաբանին ու Մաւրիին օրինակէն կը զատուին, որ Մաւրիին օրինակին մէջ իբր հարցումն դրուածները՝ իրենք իբր նախադասութիւն յառաջ կը բերեն: Թէպէտև ասիկա պղտիկ բան մի է, սակայն կը ցուցնէ թէ յառաջ ի ձև տարախուսի գրի առնուած բաները, ետքը նախադասութեան աստիճան բարձրացած են: Նիւթը երեքին մէջն ալ մի և նոյն է, և է հայերէնին 10րորդ յօդուածոյն ընդարձակութիւնն և աւելի մանրամասն բացատրութիւնը: Այսինքն կ'ուզենք ըսել այն ծուռ սկզբան, որուն վրայ վերը խօսեցանք և որուն համար Մխիթար Աբբայ ամբաստանուեցաւ առ Ս. Դոդոն, և որն որ հերքեց 1721ի Փետրուար 22ին նամակաւ: Աբբահայրը իւր այս նամակին մէջ տասնէ կը զրէ առ Ս. Դոդոն այս նիւթիս (ծուռ սկզբան) վրայ:

«Բայց ի՞նչպէս և ուստի՞ ծագեցաւ այս յիմարական կարծիքը որն որ մեր վրայ նետեցին: Արեւմ մակարեւութեամբ՝ Անկէ, որ մերոնց հոն (այսինքն Աստանադնուպոլիս կամ Ասիա) երթալէն յառաջ քանի մը ռամիկ մարդիկ Հոռմէն իրենց հայրենիքը դարձող մէկ քանի հաստ պանդուխտներէն լսելով որ Սանդ Օֆֆիէն նոյն խնդրոյն վրայ վճիռ մը ելած է, կարծեցին թէ այնպիսի հրաման մը (անպիտէ հաղորդակցութեան) առնուած ըլլայ և ասիկա ալ թէ իրենց հաստութեան և պարզ-

մտութեան, և թէ անյադ բաղձանքնուն պատճառաւ, որ ունէին աղատելու անգամ մը խիղճներուն խայթէն, ինչու որ հերձուածողաց եկեղեցիները չէին կրնար երբեմն չերթալ: Բայց՝ որչափ որ պիտեմ, մերոնք հոն հասնելուն պէս ի չիք պիտի դառնան այդ սուտ և խաբէական կարծիքները: Ուր թողունք որ քանի մը պարզամիտ և ռամիկ մարդիկ լսելով մերոնցմէ արդէն ելած վճռոյն ճշմարիտ և ուղիղ միտքը ըսին. Մենք կը յուսայինք որ բացարձակ հրաման պիտի գայ. հիմա ի՞նչպէս եղաւ որ չեկաւ. որոնց պատասխան տուած են մերոնք ցուցնելով այդ յոյսին պարապութիւնը: Ասկէ կ'երևայ յայտնապէս, թէ ինչպէս տասնէ լուրեր տարածողներ պակաս չեղան. զարմանք չէ, որ գտնուած ըլլան նաև այնպիսիներ ալ, որոնք իրօք անանկ հրաման մը ելած ըլլալուն հաւատացած ըլլան»:

Ասոնցմէ կը հետևի յայտնապէս ա) թէ տասը կանոններ ըսուած նախադասութեանց հիմը և սկիզբը, այսինքն տասներորդ նախադասութիւնը կար Մխիթար Աբբահայր ժամանակ 1720էն սկսեալ, որն որ Աբբահայրը ջրեց իւր նամակաւ 1721ին Փետր. 22ին. բ) թէ այս նախադասութիւնը յրեթեայ ժամանակի և ի բերան ռամիկի այլ ևս մէկ քանի նախադասութեանց բաժնուեցաւ, որոնք առջինին հետեւութիւններն էին: Ասոնք ալ են Մաւրիին դատապարտածները (որ առաջին անգամ ի դիր առնուած են խալերէն լեզուաւ): գ) Իսկ ասոնցմէ դուրս գտնուող երեք նախադասութիւնները այսինքն առաջինը, երկրորդը ու իններորդը շատ ետքը հնարուած ու աւելցուած են: Աւելի Գերորդ նախադասութեան մէջ գտնուող Ուայմնտոս անունը նոյն է թ. 195 ձևապիտ ժամանակադրութեան մէջ զրուած Հերոնիմոս

անուան հետ, այն ատեն այս նախադասութեանց փառաւոր ստեղծադործութեան ժամանակը կը ըլլայ 1720էն մինչև 1744 և աւելի ևս ետքը: Ստեղծիչները ով որ կ'ուզէն ըլլան, մեղի համար անտարբեր բան մի է. բաւական է մեղի, որ ապացուցինք, թէ հնարուած են յընթաց ժամանակի և գրուած են նախ իտալերէն լեզուաւ:

Հայերէն օրինակը գտանք Անթէպի Հայր Գէորգիին առ Անկիւրացիս գրած թղթոյն ձեռագրին մէջ, Աղեմայ Ժ.Ը. Քահանայապետին 1719ին հանած վճռոյն և Ս. Ժողովքին 1723ին Յուլիսի 9ին գրած հրահանգին թարգմանութեանցը մէջ տեղը խոթուած, անանկ մէկ մարմին ձեւացուցած, որ չզիտցողը մէկ վճիռ կը կարծէ: Որպիսի խարդախութիւն: Երբեք ասոր համար չ'որ յիշեալ Անթէպի Հ. Գէորգ Հռոմ գացած, և Ս. Ժողովքին տուած յետս կոչման թղթոյն մէջ կ'ըսէ թէ անանկ գրուածներ ու վճիռներ առջևս դրին, որ խաբուեցայ: Աս յետս կոչման թուղթը կրնայ ուղղող կարգաւ Ապրթէ Մարգէլո Տէլ Մարէին Սիգնոնի աստուած գրքին մէջ, որ տպուած է Սիէնա 1786ին Ալէքէնցո Բացցինի, Գարլե և Որդւոց տպարանը:

Չենք կրնար բաւական զարմանալ Ապրթէ Ալուչինոյին թեթեւամտութեանը վրայ, որ Մխիթարայ պէս երանաշնորհ վարդապետի մը վրայ անանկ դնուց դնուց բաներ գրած է առանց քննադատութեան, և առանց բաւական վկայութիւններ ձեռքն ունենալու:

Երրորդ: Պատմական և ժամանակագրական սխալ մի է, որ կ'ընէ նորերս (1878ին) Ալէէնա Մխիթարեանց քով տպուած «Պատմութիւն կաթողիկէ վարդապետութեան ի Հայս» գրքին հեղինակը՝ Հ. Աղէքսանդր Ա:

Պաշտեան Եկրիդայ Գեր. Երբեպիսկոպոսը, Աղեմայ Ժ.Ը. Քահանայապետին 1719ին Տաճկաստանի համար տուած վճիռը 1786ին, այսինքն Մեղուն Սեղբոսեանին ու Հ. Միքայէլ Ա: Չամէանին ժամանակները գնելով: Բովանդակ դրուածքէն կը տեսնուի, որ հեղինակը ոչ այս վճռոյն և ոչ ալ նոյն Աղեմայ Ժ.Ը. Քահանայապետին 1709ին Պարսկաստանի համար տուածին բնագիր օրինակները ձեռքը չունի. ապա թէ ոչ կը տեսնէր անշուշտ այն վճիռներուն թուականները: Եսով է որ յիշեալ հեղինակը իրարու խառնած է 1719ին ու 1786ին դէպքերը որոնք իրարմէ 67 տարի հեռու են: Չէ թէ Մեղուն Սեղբոսեան կամ Հ. Միքայէլ Ա: Չամէան պատճառ եղան այն (1719ին) վճռոյն, այլ Մխիթարեան Միսրանութեան հիմնադիրը Մխիթար, ինչպէս յայտնի է վերը գրածներէս:

Երրորդ: Գարձեալ սխալ մի է գրուցելը թէ Աղեմայ Ժ.Ը. Քահանայապետը 1719ին վճռով, իրեն առջևը դրուած երեք խնդիրներէն միայն երրորդին պատասխան տուած է: Եկրիդայ Գեր. Երբեպիսկոպոսը (Արես 172) այս երեք խնդիրները կարգաւ գնէին ետքը, ասանկ կը գրէ. (Այս վերջին խնդրոյն Ս. Եթոռ աս պատասխանը տուաւ. «Ե. երրորդ խնդիրն: Եմենասուրբ Տէր մեր Քահանայապետ վերագոյնդ յիշատակեալ (Աղեմայ Ժ.Ը.) լուեալ զխորհուրդ Տեարց Վարդինալաց, ասաց, ըստ հրաց: Միտքն են, զի հարցցեն զխորհուրդ վարդապետաց, արանց խորհրդականաց և իմաստնոց եկեղեցականաց յառաքելութիւնս հմտացելոց ընդ բազում ժամանակս, խորշելով ի զլիովն յամենայն դործոց, որք ազանդոց ստոյ յայտարարք են, և յառթից գայթակղութեան և խոտորութեան»): — Մեր լատիներէն օրինակին

մէջ “Եւ երրորդ խնդիրն” խօսքը չկայ, և ոչ ալ հին հայերէն թարգմանութեան մէջ: Չենք գիտեր ուստի հանած է հեղինակը այս խօսքերը, որոնք նոյն իսկ Ս. Լ. թուին ղիսաւորութեանը հակառակ կ'երևան: Ասան ղի եթէ Ս. Լ. թուը այն երեք դրուած խնդիրներէն առջի երկուքին պատասխան տալ չէր ուզեր, զանոնք ժողովին առջև չէր հաներ: Իրը բոլորովին Գեր. Լըբեպիսկոպոսին զրուցածին հակառակն է: Աղեմայ Ժ. Ը. ի վճիռ՝ այն երեք խնդիրներուն միահամուռ պատասխանն է: Եւ ասանկ հասկըցած են միաբան թէ Սիւրիթար Լըբաճայր, ինչպէս կ'երևայ մեր հրատարակած գրուածքէն, և թէ խիստ ու թոյլ կողմնակցութիւնները: Ըսոր ապացոյց չէ մի Սկրտութեան, Դրոշմի, Պաակի, նաև Սեռելաթաղը և Տնօրհանքի Հայոց քահանաներու ձեռք շարունակուիլը, որ առաջին խնդիրն է կարգին մէջ:

Զորորդ: ‘Նոյնպէս բոլորովին ծուռ և քմաղարդ է յիշեալ հեղինակին այս (1719ին) վճռոյն իմաստին տուած սեղմիչ մեկնութիւնը (Նրես 172): “Ս. Քահանայապետը, կըսէ, այնպիսի նենգաւոր հարցմանց այսպիսի խորագէտ պատասխան մը տուաւ յայտնելով իւր միտքը, թէ ըստ կանոնական կարգաց և հրամանաց, պէտք է հրաժարիլ որպիսի և իցէ հաղորդակցութենէ այլակրօնից հետ երբ վտանգ կայ դաւանութեան սուտ վարդապետութեան մը կամ առիթ գայթակղութեան և խոտորութեան կամ ապականութեան: Եկներև յայտնի է թէ այսպիսի վտանգները աւելի ևս Օսմանեան պետութեան մէջ կային, քան թէ Պարսկաստան, ինչպէս պատմութիւնը կը ցուցնէ”: — Միշտ ենթադրելով Եկրիշայ Գեր. Լըբեպիսկոպոսը թէ այն վճիռը 1786ին

տրուեր է, Սեղբոսեանն ու Չամչեանը պարսաւ մը կ'ընդունին Զեհաւոր բառով իբրև զլիսաւոր պաշտպանք սուտ կարծեաց, և Աղեմէս Ժ. Ը. գովեստ մը կ'ընդունի Խորագէտ բառով, եթէ արժան իցէ անուանել գովեստ: Մենք գիտենք որ Աղեմէս Ժ. Ը. ի վճիռը Սիւրիթար Լըբաճայր ժամանակը կ'իյնայ (1719ին), ուստի և նենգաւոր բառն ալ անուղղակի Սիւրիթարայ վրայ կ'իյնայ իբր առաջին և զլիսաւոր պաշտպանի այն կարծեաց: Բայց ոչ երանաշնորհ Սիւրիթար Լըբաճայր էր նենգաւոր իր երեք հարցմանցը և Ս. Ժողովին տուած տեղեկութեանցը մէջ, և ոչ ալ Աղեմէս Ժ. Ը. խորագէտ կամ խորամանկ իր պատասխանւոյն մէջ: Եւ ինչպէս Սիւրիթար աղատ էր ի նենգաւորութենէ իւր առաջարկութիւնները կամ հարցումները ընելու ատեն, ասանկ ալ Աղեմէս Ժ. Ը. Քահանայապետը աղատ էր ի խորագիտութենէ կամ խորամանկութենէ իւր պատասխանը տալու ատեն: Սիւրիթար Լըբաճայր պարզ մտք, միամիտ սրտիւ առջևը կը դնէր Քահանայապետին իւր ազգին վեճակը, ու Քահանայապետը նոյնպէս պարզ և ուղիղ սրտիւ Նկեղեցւոյն բարիքն աչքին առջևն ունենալով իւր պատասխանը կու տար ըստ հոգի: Քահանայապետին միտքն աս էր, որ սուտ աղանդոյ դաւանութեան, գայթակղութեան և հաւատքէ խոտորելու դէպքերը ի բաց առեալ, ուրիշ առանձին դէպքերու մէջ գիտուն աստուածաբանից խորհուրդ հարցընեն և անանկ վարուին: Եպա թէ ոչ եթէ ասանկ չըլլար, ինչո՞ւ ըստ հոգի պատասխան պիտի տար, և ոչ թէ ժխտական: Եթէ ասանկ չըլլար, կրնա՞ր լատին առաքելական փոխանորդը թոյլ տալ որ Սկրտութեան, Դրոշմի, Պաակի խորհուրդները, և նաև Սեռելաթաղը ու Տնօրհանքը Հայոց

քահանայից ձեռք ըլլան: Ո՞վ իշխանութիւն տուած էր
կամ կրնար առ լատին առաքելական փոխանորդին այս-
պիսի չքալու տրամադրութիւն մ'ընելու, եթէ Աղեմէս
ԺԱ իւր ծայրագոյն առաքելական իշխանութեամբը այն
վճիռը տուած չըլլար: Այս բաները ասանկ շարունակուե-
ցան մի միայն Աղեմէս ԺԱ-ին վճռոյն դորութեամբ, երբ
գիտուն աստուածաբանից կարծիքը միաբան էր որ շա-
րունակուին: Իսկ ուրիշ բաներու մէջ, որոնք ասոնց հա-
մեմատութեամբ երկրորդական կամ առանձնական կրնան
անուանուիլ, ուղղափառք այնչափ հարկ չունենալով հա-
ղորդակցութեան, ու կրնալով ետ քաշուիլ, գիտնոց խոր-
հրդովը կամաց կամաց ետ քաշուեցան: Այս եթէ եղան
ժամանակ ժամանակ թոյլք կամ հաշտասէրք, ասոնք ալ
հաշտասէր չըլլողներուն հետ միաբան հալածանք ու զըր-
կում քաշելովն, և իրենց կարծիքը Ս. Պահլին կա-
մացը զոհելովն, ցուցուցին իրենց բարի ուղղափառ ըլ-
լալը:

Անգղականները մեր խօսքը ըսելով, թէ Ալրիզայ
Գեր. Արքեպիսկոպոսին գրուածքը 170 երեսին կեսէն
մինչև 173 երեսին կէսը անհիմն և բողոքովն սխալ
գրութիւն մի է իւր ամէն խորհրդածութիւններովը:

Հիմա զանք դառնանք մեր նպատակին, այսինքն Մխի-
թարայ Աբրահոր մեզմէ հրատարակուած գրութեանը:
Այս գրուածքը կարգացող աստուածաբանը պէտք չէ դա-
տել զայն իր ապրած ժամանակէն, այլ մտքովը երթա-
լու հասնելու է այն դարուն կամ ժամանակին, որուն
մէջ կ'ապրէին Մխիթար և Աղեմէս ԺԱ: Այն ժա-
մանակուան վիճակէն ու տեղական պարագաներէն պէտք
է չափէ ամէն բան. այն պարագաներէն, որոնք վերը
բաւական բացատրած ենք, և հոս նորէն կրկնել չենք

ուզեր: Սակայն և այնպէս եթէ գրուածքին մէջ գտնէ
բառեր, կամ խօսքեր, որ կրնային գուցէ աւելի ճիշդ
կամ սեղմիչ բառերով կամ խօսքերով բացատրուիլ,
այնպիսին գիտնալու է, որ Մխիթարայ այս խօսքերը ու-
րիշ տեղ զըուցածներէն իրենց մեկնութիւնը կ'ընդունին:
Մենք ջանաղինք յընթացս գործոյն այս մեկնութիւնները
տալ ծանօթութիւններու ձեռք. բայց սակայն եթէ մէկը
գտնուի, որ մեր տուած մեկնութեանը չհաւանի, անիկա
անհաւանական կարծելով, այնպիսուն կը զըուցենք, և
անով մեր յառաջաբանը կը գոցենք, թէ Մխիթար
Աբրահայր եկեղեցի չէ, քահանայապետ չէ. այլ սոսկ
վարդապետ մի է, որ կրնայ սխալիլ: Որպէս զի իրեն
վրայ յարգութեամբ և մեծարանք խօսինք, բաւական
պէտք են ըլլալ մեզի, իրեն թէ Աղլին և թէ Ակե-
ղեցւոյ ըրած մեծամեծ օգուտները. և ամենէն աւելի
պէտք է բաւական ըլլայ իւր գրութեանը մետասաներորդ
յօդուածին և նոյն յօդուածին երրորդ առարկութեանը
մէջ զըուցած մէկ խօսքը, այսինքն Սուրբ Ալեհէյն շա-
մայ, որոյ վճռոյն պարտի՜ հնազանդիլ: Այն սխալած
ալ ըլլայ, այս իւր մէկ խօսքը կը գոցէ իւր ամէն սխալը,
և պէտք է գոցէ մեր բերանը:

ԱՐԲԱՅ ՄԻԻԹԱՐԱՅ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ

ԱՐԱՐԵԱԼ՝

ՊԱՏՃԱԹՔ ՈՐՔ ԱՌԲԵՐԻՆ ԸՆԴԴԷՄ ՆՈՑԻՆ, ՈՐՔ

ԱՍԵՆ ԹԷ ՈՉ ԵՐԲԷՔՔՔՔՔՔ ՊԱՐՏ Է ԳՆԱԼ ՈՒՂՂԱՓԱՆՔ

ՈՒՑ Ի ԺԱՄՆ ՀԱՅՈՑ

Ա. ՆՆԻ զի են ընդ աւերութեամբ Թուրքաց, և անկարելի է
ունել զյատուկ եկեղեցի վասն ուղղափառաց, ուր կատարեցին
խորհուրդք:

Բ. Զի եկեղեցիք և ժամակարգութիւնքն ոչ ի հերձուածողաց,

1 Միիծարայ այս գրուածքը կը գտնուի Վիեննայի Միիծարեանց գրա-
տունը պահուած Թիւ 46 ձեռագրի մէջ. անկից ալ օրինակուած է:

Մեզի կ'երևայ որ Ստեփանոս Մեղիսեան Արքային 1751ին Սեպտ. 11ին
առ. Գեորգ Գարապիւպէր ի Տիգրանակերտ գրած թղթին մէջ (տես Վաւեր. 11
Երես 55) Միիծարայ կանոնը կամ գրուածքը բաժնի, մեզմէ հաստատուած
այս գրութիւնն է և ոչ թէ 10 կանոնները, ինչպէս կը կարծէ Վաւեր. 11
Կից կը հաստատուինք այս կարծեաց վրայ, որ կ'ըսէ 1) կանոն կամ գրուած,
և ոչ թէ կանոններ, և 2) չըսեր տալ ողորմութիւն յայտնի հերձուածող քա-
հանայի, այլ անձանց որոնց վրայ տարակոյս կայ:

2 Այս երկու բառերով կ'որոշուի Միիծարայ Արքայի գրուածքին որոնց
դէմ ըլլալը. կ'ուզենք ըսել այն չափազանց Ինք կողմնակցութեան դէմ, որ
ալ երբեք, այսինքն բացարձակապէս և ոչ մէկ դէպքի մէջ, նոյն իսկ Մկրտու-
թեան, Գրողի, Պատի խորհուրդները ընդունելու համար թոյլ չէր տար
Հայոց եկեղեցիներն երթալ: Աս կը ցուցնէ առաջին յօդուածը, որ խորհու-
րոց վրայ է: Կղեմն ԺԱ. 1719ին վճռոյն առաջին խնդիրն ալ աս խո-
հուրդոց վրայ է: Ասոնցմէ կը տեսնուի թէ նոյն ժամանակուան խնդիրներուն
մէջ գլխաւորը խորհուրդներու խնդիրն էր, որուն վրայ կը վիճէր գլխաւորաբար
Միիծար Արքան: Ուստի խելքի մտքի դէմ կ'երևայ ըսելը թէ Կղեմն ԺԱ
առ երրորդ խնդիրն պատասխան տուած է անպատասխանի թողլով առաջին եր-
կուքը:

այլ յուղղափառաց հարցն Հայոց շինեցան և կարգադրեցան, և թէ յետոյ զմանման որոմս վասն անդիտութեան իւրեանց վերընկալան : Որով ոչ եղեն այնպէս, զի ամենեկն անմասնակցելի լիցին¹ որովհետեւ նոյն եկեղեցին Հայոց հակադինի բաղմիցս ինքն իւրոյ ինքեան, նաև ի բանս : Քանզի զմուրրութիւնս ինչ, զոր յոմանս տեղիս ստորաւ ի հաղարարութեան բացասէ, որպէս զրէ Ալեմս 1. 2. ի սրբալն 8. ի թիւն 2. և ասէ թէ եկեղեցին Հայոց ոչ կարէ պարզապէս ասիլ հերետիկոս : Ուրեմն ոչ է անտանելի և հրատարակեցաւ, այլ տանելի և նիւթական հերձուածող¹ :

Գ. Երբորդ՝ զի ուղղափառք զնալով յեկեղեցին, ոչ պակասին ի հաւատոյ, այլ մանաւանդ հաստատին : Քանզի զոլով առաւել հմտաւորք քան զքահանայո նոցին, ի ձեռն վկայութեանց եկեղեցական զրեանց, որք միշտ ընթեռնանին անդէն, յանդիմանեն և յաղթահարեն զքահանայո նոցին : Զի անթիւ են վկայութիւնք ի ժամբոյութիւնս Հայոց որք հաստատեն զուղղափառ հաւատն և մերժեն զմուրրութիւնս հերձուածողաց :

Գ. Զորբորդ՝ զի զնալով յեկեղեցին, լինին բարի օրինակ միամտաց : Զի մինչ ուղղափառքն առնեն զպարտաւոր պատիւ Սրբազնութեանն, միամիտքն ևս հայելով առ նոսա սովորին, որպէս և իսկ մինչև ցարդ զբազումս բարեպաշտական իրս սովորեցան, այսինքն զՈղջոյն քնդ Մարիամ տսելն. ի ժամ՝ Առէք կերէքին երկիր պապանել, և այլք նմանք : Եւ ևս մինչ ուղղափառքն են հմուտ, և հերձուածողքն սղէտք և պարզամտք, ուղղափառքն մասնակցելով ընդ նոսա, միշտ որսան զնոսին : Եւ այս փորձիւ յայտ է, և օր բոս օրէ լինի զի ուղղափառքն զնոսին դարձուցանեն միշտ, և ոչ որ ի նոցանէ կարող է զուղղափառ որ խախտել ի հաւատոյն :

Ե. Հինգերորդ՝ զնալով յեկեղեցին, դադարին և չարութիւնք հերձուածողացն : Զի հերձուածողք եկեղեցականք Հայոց, մինչ զհալածանս յարուցանեն, ոչ այնքան վասն հաւատոյ առնեն, որքան վասն դադարման յատուկ մարմնաւոր շահից իւրեանց : Քանզի

¹ Աս վերջին պարբերութիւնը ճշմարտանման և հաւանականագոյն էր անցած դարուն առջի կէսին, որ ատեն կը գտնենք Նահապետ, Աշէրտանդր, Աստուածատուր և Սարապետ Էջմիածնի կաթողիկոսները, որոնք իրենց հաւատոյ դաւանութիւնը իրկած են Հռոմ ժամանակին Բաղնայապետներուն :

մարմնաւոր ապրուստ նոցուն է ի տրոց ժողովողեանն, և մինչ ուղղափառքն ոչ գնան յեկեղեցիս նոցին, պակասին տուրքն, և առ այս նոքին կատարեալք՝ յարուցանեն զհալածանս : Եւ մինչ լինի այս, բաղմիցս պատահի, զի և տկարքն ի մէջ ուղղափառաց՝ ոչ կարելով տանիլ վշտաց, ուրանան զհաւատն, և կամ բռնապատեալք նշովին զտուրքն Աէօն :

Զ. Անցերորդ՝ եթէ ուղղափառք ոչ զնայցեն յեկեղեցիս Հայոց, հետեին բաղում հոգեկան մեղաց : Քանզի ի բոլոր Անատուր աւելի քան զերկոտասան քաղաքք դտանին (թող զգիւղաքաղաքն և զգիւղոբայն), ուր գոն ուղղափառք, յորս բաց եկեղեցեացն Հայոց ոչ գոն այլ եկեղեցիք : Եւ այսպէս եթէ անդ ևս ոչ զնայցեն, ծնեալ մանկո՞ւնք ոչ երբէք լսելով զժամբոյութիւնս և ոչ տեսանելով զեկեղեցական արարողութիւնս, որպէս զանկրօն դք մեծանան : Եւ թէ պէտ ի տարւոյն սակաւ անգամ ի տունս ուղղափառաց մատուցանին պատարագք ծածուկք, բայց վասն տղայոց չէ օրուտ. զի թաղուցանի ի նոցանէ : Արդ մինչ ոչ տեսանեն զլատինական եկեղեցւոյ արարողութիւնս և զհանդիսութիւնս, նաև զՀայոցն ոչ տեսանեն : Եւ թէ լսեն ևս թէ տունեն Հայք զայս ինչ արարողութիւնս, ծաղը թմի նոցա. զի խոտելով հրամարեալք են : Հետեալն սորին է, զի այնպէս զարդացեալ մանկո՞ւնք, լինիցին անկրօնք և անպարիշտք : Եւ զի այս յայտ է թէ հաւատն սուրբ առանց կրօնից ոչ մնայ անարատ և անբողջ, ուստի գնի ի մեծի վատնոյի կորստեան :

Ե. Եօթներորդ՝ մինչ ուղղափառքն ոչ գնան յեկեղեցիս Հայոց, ոչ կարեն դիտել զաւուրս տօնից սրբոց և կամ զաւուրս պահոց նոցին : Եւ թէ գիտիցեն ևս, մինչ խոտի եկեղեցին, խոտին և աւուրք տօնից և պահոց նոցին : Իսկ ոչ գոն անդ եկեղեցիք Լատինացոց, որովք գիտիցեն զաւուրս տօնից և պահոց Լատինացոց, և պահոցն : Եւ թէ գիտիցեն ևս, ոչ է կարելի յայնմիկ երկրի պահել ըստ Լատինացոց, և այսպէս վերաման աղաղք ի պահելոյ զաւուրս տօնից և պահոց : Քանզի զՀայոց՝ զորս կարեն, ոչ կամին. և զԼատինացոց, զորս կամին, ոչ կարեն :

Ը. Ութերորդ՝ ոչ զնալով յեկեղեցիս և այս մեաս հետեի, զի բաղումք յուղղափառաց մեռանին առանց խոստովանութեան և հաղորդութեան : Քանզի յիւրաքանչիւր քաղաքք դտանին ուղղափառ քահանայք, բայց ոչ կարեն ի բաց կալ յեկեղեցւոյն Հայոց :

Արդ ուղղափառք խոտելով զեկեղեցին, խոտեն և զուղղափառ քահանայան, որք անդ զնան¹։ Եւ ի հարկաւորութեան ժամանակին

¹ Այս յօդուածը շատ մտադրութեան արժանի է։ Իշկեղեցիներուն մէջ ուղղափառ քահանայք կը գտնուէին ըսելով, կը ցուցնէին Մխիթար այն ժամանակուան կղերին խառն վիճակը։ Ոչ միայն Մխիթարայ այս գրութեան ժամանակ (1733ին) այս ասանկ էր. այլ նաեւ անկէ ետքն ալ մինչեւ 1732 որ աստեան կաթողիկոս ընտրուեցաւ Աբրահամ՝ Կիլիկիոյ թեմին վրայ, որ կը փակէր իւր իրաւասութեան տակ Կիլիկիա, Փոքր Հայք, Ասորեստան, Պաղեստին, Եգիպտոս և նաեւ Ամասիա և Տրապիզոն։ Աս կը ցուցնէ ուղիղ տրամաբանութիւնը։ Վասն զի եթէ Աբրահամ ընտրուեցաւ կաթողիկոս, ուրեմն Աբրահամն յառաջ կար անտարակոյս ուրիշ կաթողիկոս մը, որուն կը հպատակէին այն ուղղափառ եպիսկոպոսներն, քահանաներն, ժողովուրդը ու կղեր-թայնն անխորհրդաբար։ Հայոց եկեղեցիները, որ անկէ մեծնեւէն ետքը կը զանա-տրեւէր զԱբրահամ Կիլիկիոյ տան վրայ կաթողիկոս և Պատրիարք։ Իբրեւ Աբրահամ ընտրուեւէն ետքը զանկէ չհանդիմանէր ուրիշ ընտրութեան ձեռքը զարկին, ու Աբրահամը Հռոմ դադար ժամանակը յարմար առիթ սեպելով Միքայէլ Սեպեցին նստուցին։ Սակայն ասիկա ետքի գործը ըլլալով, առջինին վրայ չկրնար ազդեցութիւն ունենալ։

Այս վիճակը ասանկ ըլլալով, Մխիթարայ ութերորդ յօդուածը կարծեմք թէ բանալի մի է բովանդակ իւր գրութեան։ Ինչպէս։

Պատասխանի։ Մխիթարայ ժամանակուան վիճակը, այսինքն անցած դարուն առջի կէսը ուղղափառ կղերը դանդաղեցնելով Հայոց եկեղեցիներուն մէջ, Մխիթարայ մեզմէ հրատարակուած գրութեան և անոր կարծիքը շատ ուժեղ հաւանականութիւն ունէր, քան թէ նոյն ատենուան խիստ կողմնակցութեան կարծիքը։ Վասն զի ըստ կանոնաց եկեղեցւոյ յաստատուածային հաղորդակցութիւն ըլլալու համար կը պահանջուէր պաշտօնեայ մը եկեղեցական. ուրեմն ինչ ընդդիմութիւն կար ուղղափառաց երթալու ուղղափառ քահանայից խոտովանուելու, անոնցմէ հաղորդուելու, մկրտուելու, պսակուելու և այլն։ Իւրեք թէ յանկարծ հանդիպէր հերձուածող քահանայ մը, անկից կամ փախչելով, և կամ եղած սխալ արարողութեան անհաւանութիւնն ցուցնելով ուղղափառութիւնն յայտնելու։ Ասով միթէ հերձուածողաց հետ յաստատուածային հաղորդակցութիւն ըրած կ'ըլլային։ — Չենք կարծեր։

Անցած դարուն երկրորդ կեսին մենք չենք խառնուիր. սակայն մէկ պարագայէ, այսինքն՝ Ս. Աթոռին Մեղրոս Սեղբոսեան ասպետին այս նիւթին վրայ գրած «Վիճարանական — կրօնական ճառը» չդատապարտելէն կը հետեցնենք, որ նոյն ժամանակները իսկ (1786ին) Ս. Աթոռը այս կարծիքը բոլորովին մերժելի և անհաւանական չէր գնէր։ Մէկը այս գործը կարգաւ ըլլալ կը տեսնէ. որ բերած փաստերը շատ տեղ կը միանան Մխիթար Աբրահամի փաստերուն հետ։ Յիշատի ժամանակը այն ժամանակը չէր. սակայն և այնպէս զանուեցան աստուածաբաններ, ոյսինքն ոչ եթէ ի բարի հաւատոս, այլ աստուածաբանական պատճառներով և երկայն հատորաւոր գրութեամբ անոր պաշտպան կեցան։ Ս. Աթոռին բռնած ընթացքէն այսինքն Սեղբոսեանին գիրքը չդատապարտելէն և աստուածաբանից թղթ տալէն, որ վիճին, կը հետեցնենք, որ եթէ 1786ին այս Հայոց եկեղեցին երթալու կարծիքը հաւանականութիւն մ'ունէր, առաւել ևս հաւանականութիւն պէտք էր ունենար Մխի-

էս ոչ խոտովանելով նոցուն մեռանին առանց խորհրդոյ։ Քանզի միշտ և յամենայն ուրեք ոչ կարեն ներկայ լինիլ միասնաբար և վարդապետք ոչ մտանողք յեկեղեցին, յորոյ առնուցուն զնորհալուրս եկեղեցւոյ։

Թ. Իններորդ՝ հետեւի և այս միշտ զի մինչ մահու չափ մեղք համարեցեալ լինի զնալն. և բաղնայ ուղղափառաց անկարելի է ոչ գնալն¹. վերահանարի այս՝ զի իբր ի զբոսանս զնայցեն. և մինչ այս անկարելի է լինիլ (զի իբր ի զբոսանս զնայցոյն ոչ պարտի ծուր կրկնել, ոչ զլուրն բանալ, և ոչ զայլ ինչ նման ժողովրդեանն անդ եղելոյ առնել. այլ նման զերանի կանգնիլ անդ, և հայիլ աստ և անդ և ծիծաղել, և պատրաստ լինիլ զի հարցանողացն ասիցէ՝ ոչ ի ժամ, այլ ի զբոսանս իբր ի թէատրոնի եկեալ եմ), հետեւի՝ զի առնիցեն զկեղծաորութիւնս, և բաց ի կեղծաորութեանէն, արհամարհիցեն զմարմին և զարիւն ֆրիստոսի, որ է ի սեղանն։ Քանզի ոչ իսկութեամբ, այլ իբրու վասն ծաղրաբանութեան երկիր պաղանեն վասն երկրի զի մերձակայիցն։ Քանզի թէ ճամարութեամբ և սրտիւ երկրպագիցեն, կանկաւին ի խղճէ մտաց. զի հետեւի թէ վասն երկրպագութեան եկեալք են և ոչ վասն զբոսանաց և ծաղրաբանութեան։ Իւրեք (եթէ) բնաւ ոչ երկրպագիցեն, երկնչին ի մերձակայից, զի մի անդէն բունցակոծ լիցին։ Վասն որոյ առ ի զերծանիլ ի ներքին և յարտաքին երկրից, արտաքուստ երկրպագեն, և ի ներքուստ ծաղր առնեն, որպէս զգինուորսն Պիղատոսի, որք ծաղր առնելով զֆրիստոս, երկրպագէին նմա։

Թ. Տասներորդ՝ մինչ ուղղափառք ինքեանք ոչ գնան, ի հարկէ և զորդիս իւրեանց ոչ պարտին առաքել անդ ի մկրտիլ, և կամ ի պսակիլ և կամ զմեռեալս իւրեանց ի թաղել²։ Վասն զի այս

Թարայ ժամանակը, որ աստեան կղերը խառն էր եկեղեցեաց մէջ և չորս կաթողիկոսներ Էջմիածնի իրենց հաւատոյ դաւանութիւնն իրկած էին Հռոմայ Սրբազան Քահանայապետաց։

¹ Բովանդակ յօդուածը խիստ կողմնակցութեան դէմ է, որ այն ժամանակները մահու չափ մեղք կը համարէր Հայոց եկեղեցիներն երթալը։ Աղեմս ԺԱ.ին վճռին երկրորդ խնդիրն ալ այս նիւթին վրայ է։ Այս վճիռը խնդրոյն լուծուիլը խոհեմ և ուսեալ վարդապետաց թող տալ ալ մեկնութեան կարօտ չէ մեր յօդուածը։

² խորհրդոյ ընդունելութեան վրայ է. և բովանդակ յօդուածը խիստ կողմնակցութեան դէմ համալուրդական գրութեան մի է։ Սակայն այս խնդիրը ոչ գը

մեծագոյն մասնակցիլ է ընդ նոսին, քան թէ թիւքեանք գնայցէին յեկեղեցին նոցին: Եւ զի յերկիրն Թուրքաց անկարելի է առանց յանձն առնլոյ զմահ, առնել զմկրտութիւն, զստակ և զթաղումն իւրաքանչիւր ոք ի տան իւրում: ուստի հետեւի զի կամ մեռանցին, կամ յաշտարհէ իւրեանց ելեալ յերկիրն քրիստոնէից գնայցեն, կամ առանց մկրտութեան՝ պսակի՝ և թաղման մնայցեն, և կամ յեկեղեցիս նոցուն միամիտ եղեալք գնայցեն: Եւ զի չեք հնար՝ զի ոք ի ծածուկ զերախայն մկրտիցէ, և ասիցէ թէ ոչ կամիմ յղել յեկեղեցին առ ի մկրտիլ: Վասն զի թէ մասնիցին Թուրքաց, հրաւիրին ի թլփատիլ, զի առանց օրինաց ապրեալքն ոչ ապրեցուցանին ի Թուրքաց: Եւ զի ոմանք ուղղափառք, որք ինքեանք ոչ գնան ի ժամ, և ի հարկադրիլն մկրտութեան, պսակի և թաղման խնդրեն մասնակցիլ, զերիս մեծագոյն ֆնասս դործեն: Նախ՝ զի զոր խոտէինն ընդունիլ սկսանին վասն երկիւղի մարմնականի: Երկրորդ՝ զի խղճիւ մահուչափ մեղիւ մասնակցին, և այնու իսկապէս մեղանչեն մահուչափ մեղօք: (զայս ասեմ խղճին իւրեանց լինիլ մեղք: Զի եկեղեցին ոչ հրամայեաց նոցա ոչ մասնակցիլ, զի ի զանցառութենէ հրամանին մեղանչիցեն: այլ ինքեանք են հեղինակ այսմ վճռոյ, թէ որ գնայ մեղանչէ), և միշտ են ի նոյն մեղս: Զի թէ և զղջան և խոստովանին և առաջադրեն ոչ գնալ, ոչ է ճշմարիտ: քանզի չէ հրաժարեալ ի կնոջէ և կարէ վերստին ծնանիլ զգաւակ: Երրորդ՝ զի մինչ լսեն հերձուածողք, թէ ումն ուղղափառի ի ժամս նոցուն ոչ գնացողի եղեալ է զաւակ մկրտելի և կամ ունի զուստր և զզուստր պսակելի, սկսանին բացասել նոցին զմկրտութիւնն և զպսակն, բերելով զայս պատճառ, թէ բոլոր տարին ոչ է եկեալ յեկեղեցիս մեր, և մեք ոչ պարտիմք մկրտել և կամ պսակել զգաւակ նորուն մինչև եկեալ առ մեզ զղջասցի և տայցէ զնոր դաւանութիւն: Եւ սոյնպէս բազմիցս հանդիպի բազմաց ուղղափառաց սահլի և յուրացութիւն ուղղափառի հաւատոյն, և այն որ ընդ մասնակցիլն

կրնար լուծել, եթէ Կղեմէս ԺԱ առաքելական իշխանութեամբ 1719ին տուած վճռովը լուծած չըլար: Միեւնոր Աբբաճօր յօդուածը խորհուրդները ընդունելու անկարելիութիւնը կը ցուցնէ, և խիստ կողմնակցութեան դէմառարկութիւն մի է առ մարդ բանիւ: սակայն խնդիրը ասով չլուծուիր: Կղեմէս ԺԱ-ին վճիռն է, որ առաքելական իշխանութիւնը կը ցուցնէ, և խնդիրը կը լուծէ:

ընդ նոսին խղճէր, սկսանի զսուտ աղանդոյ դաւանութիւն տալ վասն երկիւղին, և նոյնվել զսուրբն Աստուծոյ:

ԺԱ. Մետասաներորդ գլխելի է, զի որք ասեն ոչ մտանել ուղղափառաց յեկեղեցիս Հայոց վասն խորշելոյ ի մահուչափ մեղէ, կամ վասն այնորիկ ասեն, զի ի սրբոց զրոյց աստուածայնոց է արգելեցեալ: կամ վասն այնորիկ ասեն, զի ի սուրբ սինոդոսաց ունին զբացորոշեցեալ ինչ. և կամ վասն այնորիկ ասեն, զի սուրբ եկեղեցին Հոսմայ, որոյ վճռոյն ամենայն ոք պարտական է հնազանդիլ, այժմ այնպէս կամի և վճռէ, զի Հայք ուղղափառք ոչ մտանիցեն յեկեղեցիս Հայոց հերձուածողաց, եթէ անկարելի իյէ նոցին յայլ ուրեք կատարել զմկրտութիւնն՝ զպսակն և զթաղումն¹:

ա) Եթէ ասիցի առաջինն, թէ ի սուրբ զրոյց զոյ վճիռ և հրաման, զի ուղղափառք յեկեղեցիս այնպիսի հերձուածողաց ոչ մտցեն և աղօթիցեն, զի ի հոգևորս ոչ լինիցին մասնակցեալք ընդ նոսին: Որքան առ այս պատասխանեմ:

Արդելուլ զուղղափառսն ի մասնակցութենէ հերձուածողաց առ այս միայն՝ զի մի մասնակցիցին ընդ նոցին ի հոգևորս, ոչ է յիւրաւանց բնականաց և կամ աստուածայնոց: Քանզի Քրիստոս ոչ ետ մեզ զհրաման ինչ զայսմանէ իրէ: Մինչ ըստ Սրբոյն Թօմայի (1. 2. Խ. 108. Գ. 1. և 2.) և այլոց բազմաց, բաց ի հրամանաց՝ որք զհաւատոյ և զխորհրդոյ, Քրիստոս զայլ ինչ հրաման ոչ ետ մեզ: Եւ դարձեալ հաստատի այս: Եթէ ոչ մասնակցիլն ընդ հերետիկոսաց և հերձուածողաց իյէր ի հրամանաց աստուածայնոց և սուրբ զրոյց, ոչ երբեք կարէր անօրինիլ ի սինոդոսաց և ի քահանայապետիցն Հոսմայ: Արդ Ս. Ժողովն Նիկիոյ՝ ի զլուխն 15. ի կանոնն 16. և Ս. Ժողովն Քաղկեդոնի ի

1 Միեւնոր Աբբաճօր այս յօդուածին մէջ դրած աստուածաբանական պատճառներուն, խիստ կողմնակցութեան աստուածաբանները երբեք չեն կրցած պատասխան տալ: Վասն զի անտարակուսելի ճշմարտութիւն մի է, որ Եկեղեցին՝ ի բաց առեալ ծանօթ երեք դէպքերը՝ սուտ աղանդոյ դաւանութեան, զայլթաղութեան, և խոտորութեան, կրնայ ուրիշ դէպքերու մէջ անօրինել, և թող տալ: Անոր համար հարկ չկայ կցեցեալ մեկնութիւն մը սահմանելու և ըսելու թէ Հոսմ լեւելայն թող տուած էր ուղղափառաց քանի մը խորհուրդներ հերձուածակողման պաշտօնեաներէն ընդունիլ: այլ մանաւանդ պէտք ենք ըսել, թէ Կղեմէս ԺԱ Քահանայապետը իւր առաքելական իշխանութեամբ թող տուաւ հանելով 1719ին վճիռը, ինչպէս որ կ'ըսէ Միեւնոր Աբբաճօր այս յօդուածին ընթացքին մէջ:

գործն 16, ի կանոնն 14 տնօրինեցին, զի առանց վնասու հաւատոյն իւրոյ՝ ուղղափառն կարիցէ պսակիլ ընդ հերետիկոսի։ Կամ նապէս և այժմ ներկայիս՝ եկեղեցին Քրիստոսի թոյլ տայ մասնակցիլ ուղղափառաց ընդ հերետիկոսաց ի բազում դատաւ ի ձեռն խորհրդոյ պսակին։ Իսկ ի Արեւելս կղզւոյն, ի քաղաքն Քոնստանդնուպոլսոյ և ի միւսքն քաղաքն Երուսաղէմ յայտնապէս ի միւսմ տաճարի աղօթեան և պատարագեն Լատինացիք ընդ Հայոց և Գրիգորացիք, և ի միասին ելանեն ի թափօր։ Որ ոչ կարէր լինիլ սոյն ախտաց տնօրինումն, եթէ իցէր աստուածային հրաման ոչ մասնակցիլ ընդ հերետիկոսաց ի հոգևորս։ Եւ դարձեալ ի ժողովն Կոստանդնուպոլսոյ հինգերորդ Մարտինոս Պապն տնօրինեաց ի վճիռն իւր, զի կարիցէ լինիլ մասնակցութիւն ընդ հերետիկոսաց և հերետիկոսաց, որք չեն հրատարակեցեալք, այսինքն չեն յատուկ անուամբ նշանակեցեալք, թէ ընդ սոցին մի լիցի մասնակցութիւն։ Ուրեմն ոչ կարէ լինիլ թէ իցէ սոյնպիսի արդեւումն յաստուածայնոց իրաւաց։

Իսկ ի յասացեալ սիւնիգոսս առաքիցեան երկու թէութիւնք, այսինքն առանց վնասու հաւատոյ և ընդ այնոսիկ որք չիցեն հրատարակեցեալք և անուանեցեալք։ Եւ այսոքիկ եղան յոյժ խոհեմապէս. քանզի եթէ ոչ զնիցէին զայս թէութիւնս թէ առանց վնասու, միամիտ ժողովուրդն մասնակցէր ընդ հերետիկոսաց ի հոգևորս նաև հանդերձ վնասու հաւատոյն, նաև հանդերձ վտանգիւ կործանման իւրոյ, և լինիւր անցանող զաստուածային իրաւամբ։ Զի ուր լինի ուրացութիւն հաւատոյ և կամ վտանգ կործանման, անտի գոյու չանալ պարտիւք ըստ աստուածային իրաւանցն, զի ասէ Տէրն։ Որ ուրացի զիս առաջի մարդկան, ուրացայց զնա առաջի Հօր իմոյ։ Եւ եւս. Եթէ ակն քո գայթակղեցուցանէ դքեղ, խլեա զնա և այլն։ Ուստի եթէ իցէ եկեղեցի ինչ հերետիկոսաց, ուր ուղղափառն ի գնալն իւր գիտէ զինքն վնասելոց ի թիւր վարդապետութեանց նոցին և կործանելոց, և կամ գիտէ զի ի գնալն իւր առնելոց է անդ զսուտ աղքատոյ դաւանութիւն, ոչ կարէ գնալ. զի աստուածային հրամանաւն արդեւանիմք ոչ ուրանալ զճշմարտութիւն հաւատոյ առաջի մարդկան, նաև ոչ զնեւ զմեզ ի վտանգի կործանման ի հաւատոյ։

Եւ սուրբ եկեղեցին ևս ոչ կարէ տնօրինել ումք զի հանդերձ վնասու հաւատոյն իւրոյ մասնակցիցի ընդ հերետիկոսի։ Իսկ զմիւս թէութիւնն զոր եղին, թէ Պորք ոչ իցեն հրատարակեցեալք և անուանեցեալք՝ եթէ ոչ իցէին եղեալ, հետեւիւր՝ զի իշխանութիւն սրբոյ եկեղեցւոյ կապիցիւր, և զորք հերետիկոսաց կամ զքանադրեցեալ այնուհետեւ կարիցէր անարժան մասնակցութեան առնելով՝ պատժել։ Վասն որոյ եղ զայս թէութիւն, զի յամենայն ժամ մինչ կամիցի պատժել զհերետիկոսս և կամ զքանադրեցեալս, կարիցէ հրատարակելով և անուանելով զնոսին՝ առնել անընդունակ և անարժան մասնակցութեան ուղղափառաց։ Բ) Եթէ ասիցի երկրորդն, եթէ ի սուրբ սինոդոսաց զոյ վճիռ, զի մի լինիցի մասնակցութիւն ընդ հերետիկոսաց և բանագրելոց։ Որքան առ այս պատասխանեմ։

Ճշմարիտ է, զի ոչ մասնակցիլ ընդ հերետիկոսաց և բանագրելոց է եկեղեցական վճիռ և հրաման, զորս ըստ ժամանակին և պիտանաւորութեան միշտ ի գործ էած եկեղեցին և ի գործածէ։ Բայց դիտել է, զի եկեղեցին զվճիռն և կամ զհրաման իւր այսպէս ոչ առնէ, զի միշտ և յամենայն ուրեք ի գործ ածիցի, և ամենեկն անտնօրինելի լինիցի։ Եւ պատճառն է. զի եթէ հրաման և վճիռ եկեղեցւոյ ոչ կարիցէ յինքնէ եկեղեցւոյ տնօրինիլ, հետեւի պակասութիւն իշխանութեան եկեղեցւոյ և զլիցոյ նորին, այսինքն սրբազանի պապին։ Կա ևս հետեւի ոչ լինիլ հրաման եկեղեցւոյ՝ այլ աստուածային, և այնպէս ելանէ ի սահմանէ և ի զլից իւրմէ։ Վասն որոյ նախ գիտել է, զի սուրբ եկեղեցին ի վաղնջոց ժամանակաց սահմանեաց զօրէնս և արար զվճիռ, զի ընդ բանագրելոց և ընդ հերետիկոսաց ոչ լինիցի մասնակցութիւն և զայս արար առ ի պատիւ նոցան. զի այնու չարչարիցին, և թերեւ յամօթի հարեալ ապաշխարիցեն, որպէս ասէ սուրբն Թօմաս, թէ ոչ լինիլ մասնակցութեան ընդ անհաւատից, է առ այս, զի մի զլորիցին ուղղափառքն. իսկ ոչ մասնակցիլ ընդ հերետիկոսաց և բանագրելոց է առ այս, զի պատժիցին հերետիկոսքն և բանագրեալքն։ Եւ սոյնպիսի արդեւումնս մասնակցութեան ընդ հերետիկոսաց ի հնումն ժամանակի այնպէս եղեւ յեկեղեցւոյն Քրիստոսի, զի նաև ի մարմնաւորս ոչ լինիւր մասնակցութիւն ընդ հերետիկոսաց և բանագրելոց։ Եւ զինի ժամանակաց մինչ ետես, զի պատիժն վերադառնայր նաև ի յուր

ղափառան, ի սինոդոսս ոմանս այնպէս արար, զի ի մարմնաւորս անխտիր լիցի մասնակցութիւն: Իսկ ի յայլ ժամանակս, զոր օրինակ ի վեր անդր զրեցաւ, նաև ի հոգեւորս ենթ ոմանց սինոդոսաց թուլատրեցաւ լինիլ մասնակցութիւն: — Երկրորդ՝ զիտեղի է, զի սոյնպիսի արդեւումն մասնակցութեանց և կամ թուլատրութիւնն՝ միշտ վերահայի առ օգուան ուղղափառաց, և առ պատիժն և առ փնասն հերձուածողաց և բանադրելոց: Քանզի Եկեղեցին Քրիստոսի ոչ երբէք սահմանեաց զիր ինչ՝ առ ի փնաս որդւոց իւրոց: Վասն որոյ մինչ զբանադրեցեալ և զհերձուածող որ անէ անարժան մասնակցութեան, կամ դիտէ զպատիժ նոցին, զի յաւօթ լիցին այնու. և կամ դիտէ զօգուտ որդւոց իւրոց, զի մի գոյցէ մասնակցելով ընդ նոսին, վասն իւրեանց տղիաութեանցն կործանիցին ի հաւատոցն ի ձեռն ուժեղից պատճառաց և վարդապետութեանց հերձուածողաց: Վասն որոյ ըստ տեղոյն և ըստ ժամանակին, սուրբ սինոդոսքն որքան տեսանէին՝ զի ի ձեռն արդեւումն մասնակցութեան հոգեւորի, հերձուածողքն պատժին, և կամ ուղղափառքն ի փնասուէ կործանման զերծանին, անէին զարդեւումն: Եւ որքան տեսանէին զնեհակն ասացելոցս, թոյլ տային մասնակցութեան: Եւ մանաւանդ թոյլ տայր և տայ Եկեղեցին Քրիստոսի առնել զմասնակցութիւն, մինչ տեսանէ զի անմասնակցութեան պատժփն, որով հերձուածողք միայն պարտին պատժիլ, մանաւանդ որովք իւր պատժին՝ քան թէ հերձուածողք: Եւ զի զպատիժ որդւոց իւրոց ոչ կամի Եկեղեցին Քրիստոսի, և ի մասնակցին փնաս հաւատոյ ոչ տեսանէ, զիարդ ուրեմն իցէ կարելի, զի ոչ մասնակցին՝ որ կացուցեալ է առ ի պատիժ հերձուածողաց, առնիցէ զայն առ ի պատիժ ուղղափառաց: Արդ այժմ Հայոց ուղղափառաց զնալով յեկեղեցիս Հայոց հերձուածողաց, ամենին փնաս հաւատոյ և վտանգ կործանման ոչ գոյ: Եւ զարձեալ Եկեղեցին Հայոց ոչ է հրատարակեցեալ և անուանեցեալ անմասնակցելի. զի թէ իցէր, պարտ էր այն եղանիլ ի սրբազանից Պատիւ, և հրատարակիլ ի ձեռն վճռոյ: Ուստի վերամնայ զի մասնակցութիւն վասն այնորիկ ոչ լինիցի, զի պատժիցին հերձուածողքն: Իսկ այս է սուտ յարեւելս. զի նորին ոչ պատժին. այլ միայն թէ ոչ մասնակցելով պատժին ուղղափառքն, և ի բազում փորձութիւնս հոգեւորս և մարմնաւորս անկանին այնու որպէս ցուցաւ ի վեր անդր: Ուրեմն հետևի յայսմանէ՝ զի զհերձու

ձուածողութիւնն մելորեալ Հայքն առնիցեն. իսկ զպատիժն ուղղափառ Հայքն կրիցեն:

Գ) Բայց եթէ ասիցի երրորդն, թէ սուրբ եկեղեցին Հռոմայ՝ որոյ վճռոյն պարտական եմք հնազանդիլ, նա այժմ՝ արդեւուղղափառսն Հայոց ի մասնակցելոյ ընդ Հայոց հերձուածողաց, թէպէտև պիտէ, զի արտաքոյ եկեղեցոյն Հայոց ոչ գոյ մեզ հնար մկրտել զերախայս մեր, առնել զպսակ, և թաղել զմեռեալս: Որքան առ այս պատասխանեմ, թէ ոչ է ճշմարիտ:

Զի սուրբ դահ Հռոմայ ոչ երբէք արար զայս վճիռ: Նաև ոչ առնէ, որքան տեսանէ, զի ուղղափառքն Հայոց ոչ ունին վասն ինքեանց զյատուկ եկեղեցի: Քանզի զուով մայր պթած, ոչ առնէ զայս վճիռ, յորմէ հետեւիցի անկրօն լինիլ որդւոց իւրոց, առանց եկեղեցոյ մնալ, և զժամերգութիւնս ոչ երբէք լսել, առանց մկրտութեան մնալ և կամ մահուալի մեղք մկրտել: Եւ վերջապէս զնել ի ներքոյ այնպիսի բեռան, յորմէ սուր ի վերայ պարանոցի որդւոց իւրոց հետեւիցի, և կամ ուրացութիւն հաւատոցն Քրիստոսի: Արդ մինչ սոյնպիսի վճիռ և կամ հրաման է միայն եկեղեցական և ոչ աստուածային, որպէս ցուցաւ ի վերոյ, ապա զիարդ կարելի է, զի Եկեղեցին Քրիստոսի, որ զհրաման և զվճիռ իւր առնէ յօդուտ և ի կեցութիւն որդւոց իւրոց, այժմ զնեհակն զարձուցեալ՝ առ ի փնաս և ի կորուստ նոցին առնիցէ: Քաւ լիցի զայս ասել զմանէ: Ուստի ուշ եղեալ բանից, մի կարծեսցուք զանկարելին:

Բայց եթէ ասիցի. ահա ի թվին Քրիստոսի 1709 եղև վճիռ ինչ ի Հռոմ, թէ ոչ է պարտ Հայոց ուղղափառաց զնալ յեկեղեցիս Հայոց: Պատասխանեմ. այդ վճիռ ոչ եղև այդպէս, այլ ի յոմանց յարեւելս այնպէս հռչակեցաւ: Բայց ճշմարիտն այս է, (որպէս և տեսանի յօրինակս նորին ի ստորև) զի ի Սպասան ուր գոյ ուղղափառաց Հայոց յատուկ եկեղեցի, նաև զոն բազումք եկեղեցիք Լատինացոց, ուր կարեն ուղղափառք Հայոց աներկիւղ զնալ. նաև առնել զմկրտութիւն: Եղև վիճարանութիւն ի մէջ պատրոց: Ոմանք ասէին թէ Հայք ուղղափառք կարեն զնալ ի ժամն Հայոց, և ոչ է հարկ զնալ ի ժամն Լատինացոց: Իսկ ոմանք ասէին թէ ոչ պարտին զնալ ի ժամն Հայոց, այլ Լատինացոց: Եւ զի այս վէճ ներկայացաւ առաջի սրբոյ ժողովոյն ի Հռոմ: Արդ որք ասէին զնալ ի ժամն Հայոց առերեւելն զբանս Կոստանցիու

Թողովոյն, որ ի վեր անդր եղաւ, որ Մարտինոս Պապն լծոյլ տայ ուղղափառաց մասնակցիլ ընդ հերձուածողաց, որք չեն հրատարակեցեալք: Իսկ որք ասեին ոչ է պարտ, նոքին պատասխանեցին թէ՛ մինչ զոյ նաև եկեղեցի ուղղափառաց, որ կարեն զամենայն հոգևոր պիտոյս ընդունիլ, ոչ վարկիմք պատեհ: Աւստի և սուրբ Թողովն վճռեաց, թէ ոչ է պատեհ զնալն:

Արդ աստե՛ն տեսանի զբազում տարբերութիւնս: Նախ զի նոքացոյցին սուրբ Թողովոյն, թէ անդ զոն բազումք եկեղեցիք, յորս ուղղափառք Հայոց կարեն զամենայն հոգևոր պիտոյս իւրեանց լծնուլ: Ասան որոյ հետևի յոյժ բարեպէս՝ զի ասիցի թէ ոչ է պատեհ զնալն: Քանզի եթէ նաև ի մէջ փոքրին Հայոց, որք են ընդ տէրութեամբ Թուրքաց, իցէր եկեղեցի ուղղափառ, և կարելի լինիցիր անդ գնալն. իրաւի պատեհն այն էր, զի ուղղափառք յեկեղեցիս ուղղափառաց գնայցէին և ոչ յեկեղեցիս չարափառաց: Երկրորդ՝ զի նոքին վիճեցան ի վերայ եկեղեցւոյն Սպահանու, որոյ եպիսկոպոսն և քահանայքն ունին զյատուկ զպրոց առ ի ուսուցանել զհերետիկոսութիւնս և են կարի չարք, և ոչ երբեք վիճեցան վասն բոլոր աղղին: Արեւմն նոյն վճիռն վասն նոյա միայն եղև: Եւ հաստատութիւն ասացելոցս յայտ է այսու, զի մինչ լծվին Քրիստոսի 1718 Սիսիթար Աբբայն ներկայացոյց նոյնայ սրբոյ Թողովոյն գնոյն վճիռն, և ասաց թէ ահա՛ զայս ձեր վճիռ կամին ոմանք տարածել ի վերայ բոլոր աղղին, նոյն սուրբ Թողովն արար զայլ վճիռ վասն բոլոր աղղին, որ ասէ թէ ուղղափառք զխորհուրդս հարցանիցեն վարդապետաց և զգուշանայցեն ամենեկն ի սուս աղանդոյ դաւանութենէ, յորոգայթէ, և ի կործանմանէ: Այսինքն ի գնալն իւրեանց յեկեղեցիս հերձուածողաց Հայոց՝ խորհրդով զիանոց գնասցեն, զի մի գուցէ տղիւ տութեամբ տայցեն զսուս աղանդոյ դաւանութիւն և կամ կործանիցին ի հաւատոյ: Եւ զի այս նոր վճիռ եղև այնպէս բացայայտ. զի մի յայտ հետէ զնոյն միւս վճիռն առիթմ առնելով տաբար վարկիցին ուղղափառք, թէ սուրբ եկեղեցին Հռոմայ ի վերայ ուսոց իւրեանց եղեալ իցէ զայնպիսի բեռն, որ առանց վտանդի կենաց իւրեանց ոչ կարեն տանիլ, այսինքն արարեալ իցէ վճիռ ինչ, զոր եթէ պահիցեն, պարտին կամ մեռանիլ և կամ յաշխարհէն իւրեանց ելանել:

Յայտ է ուրեմն յասացելոցս, թէ որ ոչ մասնակցիլ ասեն

Հայոց ուղղափառաց ընդ հերձուածողաց, ոչ ըստ աստուածայնոց իրաւաց կարեն ասել, ոչ ի վճռոց սինհոդոսաց և ոչ ի ներկայէ սրբոյ եկեղեցւոյն Հռոմայ: Այլ միայն թէ ի միտս իւրեանց վարկեն, թէ ըստ երկրի ևս ասեն: Սակայն ճշմարտն այս է, զի վասն ոմանց յատկից օգտից իւրեանց երեակերպի նոցին այն, ոչ մտածելով զանտանելի ֆեասն, որ յայտնանէ հետևի բոլոր ուղղափառաց աղղին Հայոց: Նաև զի զինի սակաւ ժամանակի խափանի ուղղափառութիւնն: Քանզի առանց եկեղեցւոյ և առանց կատարման խորհրդոց, ոչ կարէ պահիլ քրիստոնէական հաւատն: Եւ զի նոքա ևս որք ասեն, ոչ է պարտ մասնակցիլ, զի տեղով զի առանց եկեղեցւոյ քչ կարէ տեսել կարծիք իւրեանց, ջանացին և ջանան լինիլ յատուկ եկեղեցի վասն ուղղափառաց, որ է իր անկարելի, որքան տեւ տէրութիւն անհաւասից: Եւ եթէ իցէ՛ր այս իր կարելի և կանգնիցիր յամենայն քաղաք եկեղեցիք յատուկ վասն ուղղափառաց, արդարեւ յայնմ ժամանակի ոչ էր պատեհ գնալ յեկեղեցիս հերձուածողաց:

ԹԲ. Երկուստասաներորդ՝ զիտելի է, զի եթէ ուղղափառք ոչ գնայցեն յեկեղեցիս Հայոց, ոչ կարեն և լցուցանել զոմանս պատուիրանս եկեղեցւոյ: Արդոն. եկեղեցին հրամայէ և կամի, որպէս յայտ է ի վճռոյն զոր արար զթվականով 1700ին, ուր պարտաւորէ զամենայն ուղղափառան արեւելեան՝ պահել զուխմ եկեղեցւոյ իւրոյ, և ոչ երբեք առնելով զլատինացւոցն՝ թողուլ զիւրեանցն: Արդ եթէ ոչ գնայցեն յեկեղեցին, առանց առնելոյ զլատինացւոցն թողուն զիւրեանցն: Ասան զի զայն որ իւրեանցն է՝ մոռանան. և զայն որ Լատինացւոյն է՝ ոչ ուսանին, մինչ յայն կողմանս եկեղեցի Լատինացւոց ոչ զոյ: Եւ այսպէս լինին որդէս զանկրօն աղղ ինչ, որ է մեծագուսեղ ֆեաս, և հետեւցուցանէ զանասութեամբութիւն: — Գարձեալ պարտաւորին ամենայն քրիստոնէայք պահել զպատուիրանս եկեղեցւոյ. որոց մինն է տեսանել զպատարագ յաւուրս տօնից: Արդ եթէ ուղղափառք Հայոց ոչ գնայցեն յեկեղեցին Հայոց՝ ի հարկէ ի բազում աւուրս տօնից մնան առանց տեսութեան պատարագի: Բայց ոչ երբեք յայտ եղև նոցա ի սրբոյ եկեղեցւոյն զի հրամայիցէ նոցա ոչ զնալ յեկեղեցին Հայոց ի տեսանել զպատարագ. զի այնու

ասիցէին թէ ի ձեռն յետնոյ հրամանին աղատը վերամտմբ յառաջնոյն: Եւ եթէ ասիցի ընդդէմ այսմ, թէ պատարագողն չարափառ գողով, նորին աղօթքն ոչ օղնէ տեսանողացն զպատարագ նորին: Պատասխանեմ. թէ և ոչ օղնիցիս յաղօթից նորին¹, սակայն տեսանես անդէն զմարմին և զարինն Բրիստոսի, և երկրպագականս նմա. և այս բաւական է քեզ: Նաեւ զի որդիք քո զնալով ընդ քեզ յեկեղեցին, ուսանին ի մանկութենէ զերկրպագութիւն մարմնոյ և արեանն Բրիստոսի, և ոչ զարգանան որպէս զանկրօն ոք: Գարձեալ եթէ ասիցես յովանս քաղաքս ի տարուջն երիցս անգամ նշովք երդեն ընդդէմ սրբոյն Լէոնի, և զիարդ կարէ ոք գնալ: Պատասխանեմ. թէ ի յայնս աւուրս մի զնար ի ժամ: Եւ եթէ յանկարծ անդ զտանիցիս՝ ել ի դուրս. և եթէ հարցանիցիս յուրեք, ծանո զքեզ զոլ ուղղափառ, և վասն այնորիկ ելանող ի դուրս, զի մի լուսնիս զայնպիսի նշովս ընդդէմ սրբոյն²:

1 Միտիթար Աբբաճօր հոս գրուածը ըստ ամենայնի հակառակն է տասը կանոնաց 76-րորդ նախադասութեանը, որ Անեռիկի օրինակին մէջ 4-րդն է: Ասիցի կը հետեւի ևս, որ այն տասը կանոններ ըսուած գրութիւնը Միտիթարայ չէ:

2 Եկեղեցին Բրիստոսի չպարտաւորեր իւր որդիքը հերձուածող կամ հերետիկոս քահանայի մը պատարագը տեսնելու ի պակասութեան ուղղափառ քահանայի: Միտիթարայ Աբբաճօր այս երկոտասաներորդ յօդուածը խմանալու ենք իւր ուրիշ տեղումնք դրած սեղմամբք կամ թէ ուր իւրեւրով: Այսինքն նախ՝ այն տեղերուն համար ուր որ կղերք խառն էր և ուղղափառ քահանայք դեռ կային եկեղեցիներուն մէջ. և երկրորդ՝ այն կողմերուն համար ուր Լատինացւոց եկեղեցի չկար, և երեսար գուցէ սովորութիւնը շարունակուիլ առ ժամանակ մի խորհրդով զիսնոց ըստ վճռւոյ Կղեմայ ԺԱ-ի, ինչպէս շարունակուեցաւ խորհրդոց ընդունելութիւնը: Այս ըսելու ենք մանաւանդ այն տեղերուն համար, ուր որ կղերք չար չէր և հալածանք չկար:

Ընդհանրապէս խօսելով, այն ժամանակներուն վրայ մեր գաղափարները ջանալու ենք միշտ մեղմել և չափաւորել, ունենալով մեր առջևը յիշեալ Բազմապապետին վճիռը: Այսպէս ընելու ենք նաեւ Միտիթարայ գրուածքին նկատմամբ. որպէս զի չըլլայ թէ շատ բարի մարդիկ, որ Աստուծոյ առջեւ կրնան արդարացած ըլլալ, մեր յանդուգն գաղափարները զատապարտած ըլլանք: Չափազանց խիստ կողմնակցութենէն մէկը կ'երեւայ նաեւ Մանուկ Մարտիրոս, որ իւր տուած պատասխաններուն մէջ կը զօրոյցէ առանց զանազանելու թէ Բազմապապէս ազգը ճշմարտապէս հերձուածող է. որ պէտք էր զանազանել, ինչպէս ըրած են 50—56 տարի ետքը Անեռիկի Միտիթարեան Հարք 1781ին Մարտիրոս 10ին առ Ս. Դոդոն տուած թղթերնուն մէջ, և Ս. Ժողովը զոհեալ չէր և այս պատասխանով: Այս չզանազանելու ընթացքը բռնած է Մանուկ Մարտիրոս իւր բոլոր պատասխաններուն մէջ, այսինքն Առաքանքեալութիւն մի-

Եւ վերջապէս եթէ ասիցէ ոք առ բնաւ տեսցեալս զայս բան. թէ պէտ վասն այնքանեաց հարկաւորութեանց՝ զորս ունին ուղղափառքն, և վասն այնորիկ զի եկեղեցին Բրիստոսի ոչ արդեւ զնոսին ի գնալոյ յեկեղեցին Հայոց, կարեն առանց մեղաց գնալ անդ, և ընդունիլ զմկրտութիւն, կամ պակսիլ, և կամ թաղել զմեռեալս. սակայն ոչ է պարտ ասել ժողովուրդեանն թէ կարէք գնալ առանց մեղաց. այլ միշտ ասելի է՝ թէ ոչ է պարտ և է մեղք, և ջանալ զի որքան կարելի է, ոչ գնայցեն: Եւ պատճառն է, զի թէ թող տայցեմք գնալ, սակաւ առ սակաւ ընտանեկցին ընդ հերձուածողաց և կապակցին սիրով ընդ նոսին, և այնու մոռացեալ զուղղափառ հաւատն՝ զինի ժամանակաց լինին որպէս հերձուածող: Ուրեմն զի մի այս լիցի, արդէն պարտ է զղօնեցուցանել զուղղափառն յեկեղեցեաց, ի ժամակարգութեանց և ի պատարագաց նոյնի և յամենից արարողութեանց, զի այսու հաստատուն մնայցեն յուղղափառ հաւատս¹:

Պատասխանեմ նախ՝ եթէ ասիցեմք ուղղափառաց ոչ է պարտ գնալ ի ժամ, և է մեղք. նոքա ոչ կարելով ի բաց կալ վասն հարկին իւրեանց, գնան տակաւին: Բայց այս միայն լինի նոցա, զի որպէս զմահուչաւի մեղք համարեալ գնան, և այս է ներկայ փնաս և կորուստ հոգւոյ նոցին: Եւ զինչ օգտէ մեզ յապագայ փնասուէ զգուշանալն, որոյ հետեւին չէ ստոյգ: Եւ սոյնպէս է ընդդէմ իրաւանց. զի ոչ կարեմք գործել զշարն, զի եկեղեցի բարին, այս ինքն զենք զժողովուրդն ի ստոյգ մեղս վասն զգուշանալոյ յանստոյգ ապագայի: Եւ եթէ իցեն ոմանք, որ ոչ երբեք գնայցեն յաղօթս, տակաւին նաեւ նորին գնին ի մեծի վստանի:

Նաև աչքին առջև ունենալով, որ Լատինացւոց եկեղեցիներ շատ կային, ի մանաւորէ անցած է առ ընդհանուրն առանց միտ գնելու Կղեմայ ԺԱ-ի վճռոյն, որ բոլոր Ազգին համար տրուած էր: — Այս է մեր կարծիքը Միտիթարայ Աբբաճօր ԺԲ-որդ յօդուածին նկատմամբ. սակայն եթէ գտնուի մէկը որ այս մեր կարծիքը հաւանական չհամարի, այնպիսին կը խաւերնք մեր յառաջարկին վերջը զօրոյցանքնուս, թէ Միտիթար Աբբաճօր Եկեղեցին չէ, Բազմապապետ չէ, այլ սոսկ վարդապետ մը որ կրնայ սխալել, և այլն:

1 Խիստ կողմնակցութեան այս վախը չենք կրնար ըսել թէ բոլորովին անհիմն էր. մինակ պէտք չէր առարկութիւնը այն խիստ և արտաւայտ ձևի տակ խոթել, այլ պէտք էր ըսել. «Որպէս զի չըլլայ թէ բարի սերմը որովան մէջ խղճուի ու կորսուի, պէտք ենք ջանալ հետզհետէ իրարմէ զատելու»: Այն առանձին ճիշդ խմբում մը կ'ունենար, և պատասխանը աւելի զփութը կ'ըլլար:

կորսեան. զի ոչ գոլով այլ եկեղեցի, ուր դնայցեն, մոռանան զքրիստոնէական կրօն, և մնան առանց խորհրդոյ: Եւ ի պատկէն Հարկաւորին զմօլլայս Թուրքաց բերել և ներկայացուցանել առ ի առնել զքէպին¹, որ է մածալունեղ չար:

Երկրորդ պատասխանեմ, թէ այն ապալայ կասկածելի մնան, զի ուղղափառքն զնալով ի ժամ՝ սիրով հերձուածողաց կապակցիցին, և այնու մոլորիցին, ոչ երբէք կարէ հետել: Եւ պատճառն է. զի ուղղափառք այնքան զղուեալք են ի հերձուածողաց, մինչ զի թէև հարիւր ամս ապրիցին ի րաբանչիւրքն, և հարիւր քարողէք յորդորիցեն զնոսա պակասեցուցանել զղուումն ի հարիւր աստիճանէ զմինն՝ ոչ կարեն պակասեցուցանել: Եւ նշան սորին յայտ է այսու, զի հայ անունն որ ազգի անուն է, և ոչ աղանդոյ, ուղղափառքն յայնմանէ ևս են զղուեալք. և եթէ իցէր հնար՝ քնջէին զհայ անունն նաև յիւրեանց ինքեանց: Եւ մինչ այս այսպէս է, զինքոյ կարելի է, զի ընդ նոսին կապակցիցին սիրով:

Գարձեալ է և այլ պատճառ. զի հերձուածողքն վասն տղիտութեանց և անհամագունեղ կողիտութեանց իւրեանց, այնքանեաւ յիմարութեամբ վարին հանապաղ, զի եթէ ուղղափառքն նաև ջանայցէին սիրել զնոսին, և կամ ախորժիլ ի նոսին, տաւ կաւին ոչ լինիւր ի մէջ նոցա սէր և կապակցութիւն: — Արեւմտ վերամայ թէ ոչ իցէ պատճառ ինչ, յորմէ շարժեալ զրկիցեմք զուղղափառն յեկեղեցեաց իւրեանց: Վասն զի եկեղեցիքն այնք՝ մանաւանդ են ուղղափառաց, քան հերձուածողաց: Զի ի սուրբ հարցն մերոյ ուղղափառաց հիմնեցան և կարդադրեցան: Եւ զրեթէ հերձուածողք ի ձեռն բռնութեան Տաճկաց զան մտանեն յեկեղեցիս մերս, և ոչ եթէ մեք զնամք յեկեղեցիս նոցին: Եւ զի մտանելով մեր անդ օր քստ օրէ բաղմանան թիւք ուղղափառաց, և շահեցեալ լինին բնաքն. և այնու եկեղեցիքն մեր զերծանին ի ձեռաց հերձուածողաց. քանզի ի ներքոյ Տաճկաց գոլով, ըզհերձուածողան յեկեղեցեաց մերոյ արտաքսելով, ոչ կարեմք մաքրել զմերս եկեղեցի: Աստի վերամայ մեզ այս միայն, զի զնոսին առ մեզ զարձուցանելով, մաքրիցեմք: Բայց եթէ մեք ար-

տաքս ելցեմք, զմերն թողումք նոցին առ ի յաւիտեան մնալ անմարուր, և մեք մնայեալք առանց եկեղեցւոյ թափառական և անկրօն լինիմք ի զուր: Եւ զարձեալ նաև այս յայտ է, զի յամենայն սեղիս մեծատուներ և արք խոհեմք են ուղղափառք, որք ի մէջ եկեղեցեաց և ի դրունս մեծամեծաց՝ նորին են իշխողք և խօսողք: Իսկ յորժամ այսպիսի իշխողք ի մէջ եկեղեցւոյ, ինքեանք զինքեանս արտաքսեցին յեկեղեցեաց, ի մէջ եկեղեցեաց Հայոց մնան աղքատք և յիմարք՝ իշխողք: Զոր եթէ երբեմն պատահի վասն պատճառի ուրեմն կամիցին ուղղափառք խօսիլ, խաժամով և տղետ ամբոխն յուզեալք ի չար քահանայից, սկսանին աղաղակել թէ, դուք սրբ ոչ հաւանիք և ոչ զայք յեկեղեցիս մեր, զինքոյ կարեք այժմ՝ մեծաբանութեամբ իշխել ի վերաց եկեղեցեաց և քահանայից մերոց: Վասն որոյ նոցինքն եթէ հանապաղ դառնիցին ի մէջ եկեղեցեաց, ոչ որ կարէ ընդդիմանալ ընդդէմ նոցա, և զինչ և հրամայեցին՝ կարեն ի կատար հասուցանել Տէրամբ: Եւ այսպէս սակաւ առ սակաւ կարելի լինի սրբել և մաքրել զեկեղեցիք մեր, և ոչ եթէ ի բաց հեռանալով:

1733 յապրիլի 14.

¹ Երանանորհ հիմնադրին այս գրութիւնը 1733ին գրի առնուած ըլլալով, 1879ին աշխարհքիս վրայ գտնուողքս կը տեսնենք, որ Միխիմարայ եկեղեցիները սրբելու և մաքրելու յոյսը բոլորովին պարագիւր էլած, և անոր հակառակ նոյն եկեղեցիները յաւիտեան թող տալու վախը իրօք ճշմարտած է: Սակայն Ղաթուճոյ նախախնամութեամբ, և շնորհիւ Օսմանեան Պէտտութեան շնորհման թափառական և անկրօն. այլ և զէր եւք Հասապակութիւն մը մեր անձինն եկեղեցիներով և նուիրապետութեամբ, միացեալ եկեղեցւոյ զլիւնջ հետ, և կրնանք ածիլ և զարգանալ Ղաթուճոյ յաջողելով: Արեւայ ուրեմն Միխիմարայ ոգին իրաւամբ միխիմարուիլ երկնքէն այս մեր վիճակին վրայ, որն որ իւր կենդանութեամբ թէպէտեւ պառլաճական, ոտկայն անկարելի կը համարէր:

¹ Այս պատճառը այս կերպով կը բերէ Միխիմար 1721ին փետր. 22ին առ Ս. Ժողովն գրած թղթին մէջ:

ԾԱՆՈՒՑՈՒՄ

Այս տետրակը ստանալ ուղղող աստուածա-
ծաբան վարդապետներն ու եկեղեցական
պատմագիրները, որոնց համար մասնաւո-
րապէս հրատարակուած է, կրնան հրատա-
րակողէն ընդունիլ. կամ առանձին թղթով
խնդրելով, և կամ բարեկամի մը ձեռքը:

ing.

Քաղաք
1992

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0337440

